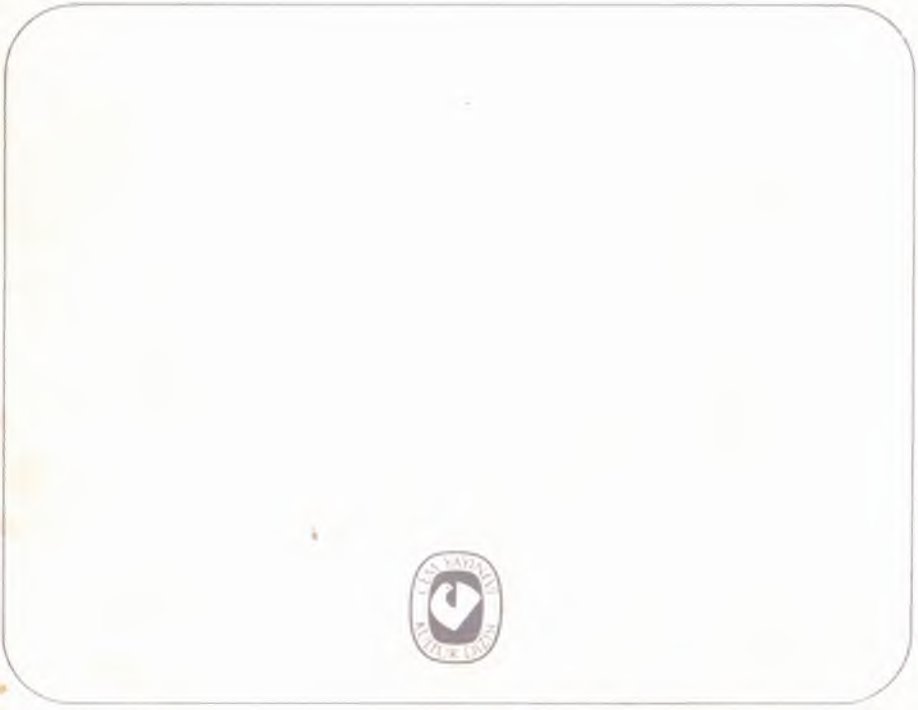
nazan ipşiroğlu
mazhar ipşiroğlu

düşünmeye çağrı

DÜŞÜNMEYE ÇAĞRI \ NAZAN-MAZHAR İPŞİROĞLU

KÜLTÜR DİZİSİ

DÜŞÜNMEYE ÇAĞRI

NAZAN İPŞİROĞLU MAZHAR İPŞİROĞLU

DÜŞÜNMEYE ÇAĞRI

CEM YAYINEVİ
Kurucusu OĞUZ AKKAN

Dizgi, baskı **Başaran Matbaası**
İstanbul 1982

Oğuz Akkan'ın anısına

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

BÖLÜM I
BATI KÜLTÜRÜNÜ OLUŞTURAN DÜŞÜNCE 13

Görünmez Tanrı ve Görünen Tanrılar — Tevrat'ta Biçim Yasağı — Hıristiyanlıkta İnanç Sembolleri — Resim Kavgası — Resmin Gücü — Resim Yasağı — Hıristiyan İnancı ve Yunan Düşüncesi — Hıristiyanlığın Doğruluk Anlayışı ve Diyalektik Düşünce —

BÖLÜM II
İSLÂM KÜLTÜRÜNÜ OLUŞTURAN DÜŞÜNCE 24

1. İslâmlığın Doğruluk Anlayışı — Otoriteye bağlı Düşünce — İslâmlığın Yunan Düşüncesiyle Karşılaşması — İslâmlığın Yunan Sanatıyla Karşılaşması
2. Mezhep Ayrılıkları
3. Mutezile ve İslâm Mistikleri — Sufiliğin Halka Sızması
4. Tarikatların Örgütlenmesi — Nizamiye Medreseleri — Osmanlılarda Medrese
5. Osmanlı Tarihinde Batılılaşma Eğilimleri ve Medreseler — Nakil Geleneği ve Özgür Düşünce

BÖLÜM III
ÇAĞDAŞLAŞMA YOLUNDA 48

1. Düşünce Devrimi — Özgür Düşünce ve Yaratıcılık
2. Liberal Sisteme Geçiş ve Gericiliğin Yüzeye Çıkması — Atatürkçülüğe Tepki
3. Plansız Kültür Politikası ve Sonuçları

4. 12 Eylül 1980 Türkiye'si — Yeniden Kazanılması Gereken Atatürkçülük — Yüksek Öğretim Kurumu — İlk ve Ortaöğretimde Din Dersleri — Bilincinin Uyanması — Tarih Bilincinin Uyanması

DİPNOTLAR 77

RESİMLER 93

ÖNSÖZ

Divan şiirinin başlıca konularından biri aşktır. Böyle olduğu halde aşk şiirleri sevilen kadının kişiliğinden söz etmez; etiyle canıyla yaşayan biri değildir sanki o. Sevgili, güzellik ideali olarak benimsenen kavramlarla betimlenir. Bütün sevgililer «âhu gözlü», «keman kaşlı», «servi boylu»dur. Bu yüzden aşk şiirlerinin gerçek bir yaşantının ürünü olup olmadığı da anlaşılmaz. İslam süsleme sanatlarında olduğu gibi, şiirde de soyut kavramlar motifleşerek belli bir düzen (vezin, kafiye) içinde yinelenir. Divan şiiri bir tür nakıştır.

Gerçekten uzak kalan kavramsal düşünceye örnek diye burada divan şiirinden sözettik. Divan edebiyatı dönemi çoktan kapandı, ama soyut kavramcılık yaşamımızda hâlâ sürüyor. Ülkenin geleceğiyle ilgili en önemli sorunlarda bile düşüncemiz soyut düzeye kayıyor. Gerçeğin özüne inip ona yön verme, zaman akışı içinde düşünme, «yarın»ın «bugün» olacağı bilincini yitirmeme, geleceği planlayabilme.. Bunları gereğince yapamıyoruz daha. Türkiye'nin gerçekleri üzerinde durmadan konuşuruz, seminerler, açık oturumlar düzenler, konferanslar veririz, istatistikler çıkarır, bilimsel araş-

tırmalar yaparız. Ama öylesine soyut düşünen bir toplumun çocuklarıyız ki, bilgimiz teoride kalır, bir türlü gerçeği yakalayıp onu biçimlendiremeyiz, gerçek hep elimizden kaçar. İçinde yaşadığımız olaylar, dışımızda kendi başına gelişir, çığ gibi büyür ve beklenmedik bir anda sanki birdenbire karşımıza çıkmış gibi oluverir.

Yıllardan beri Türkiye'de dört yıl arayla nüfus sayımı yapılır, karşılaştırmalı istatistikler çıkarılır, nüfus artışıyla ilgili bilimsel araştırmalar yapılır. 1935'de onaltımilyon, 1975'de kırkmilyon oldu nüfusumuz. 2000 yılında yüzmilyonu bulacağı söyleniyor. Bu hızlı artış, ülkenin yapısını temelden değiştirecek sorunlarla bizi karşılaştırıyor. 1950'den sonra nüfus artışı hızlanırken, kırsal bölgelerden kentlere göç başlamıştı. Endüstri, ekonomi, ekoloji ve eğitimle ilgili sayısız sorun ortaya çıkıyordu. Bunları zamanında çözümleyip olaylara yön veremediğimiz için, olaylar başımızdan aştı. Biz onlara egemen olacak yerde, onların peşinde sürüklenmeye başladık.

Ankara'nın bugünkü durumu buna bir örnek olarak gösterilebilir. Bundan altmış yıl önce Ankara, yeni kurulan Türkiye'nin Başkenti olarak seçilmişti[1]. Anadolu'nun ortasında, bozkırda ulaşılması güç bu yoksul kasabadan kısa sürede modern bir kent oluşturulmuştu. Ankara, sıfırdan başlamanın, yapıcılığın ve oluşturuculuğun simgesiydi. Bugün Ankara, giderek yoğunlaşan hava kirlenmesi tehdidi altında bir çöküşten haber veriyor. Ankara'nın nüfusu artarken, çevresinde siteler, fabrikalar kurulurken, hava kirlenmesinin günün birinde bu denli büyük bir sorun olabileceği düşünülmedi. Oysa Ankara'nın iklimi ve hava ko-

şulları belliydi. Daha 1927 yılında bir Macar uzmanı raporunda sisli bir kent olan Ankara'da hava kirliliğine karşı alınması gereken önlemlere işaret etmişti[2]. Konuya gereken önem verilmemiş olacak ki 1982 kışında yoğun sis kenti dört-biryanından sarınca Ankara'lılar bir kaç gün ölümkalım savaşımı verdiler. Ancak o zaman sokağa çıkmama, kalorifer yakmama, pencere açmama gibi geçici önlemlerle çare arandı. Yağmur ve rüzgâr sisi dağıtınca nefes alınabildi kentte. Bu gidişle bir zamanlar yapıcılığı simgeleyen Ankara bir ölü kent olacak.

Hep olayların peşinde mi sürükleneceğiz? Dış etkenlerin oyuncağı mı olacağız? Onlara egemen olmayı, yön vermeyi öğrenemiyecek miyiz?

Soyut-kavramsal düşünce İslâm kültüründen kalıt bize. Yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa geçerek günümüze kadar gelmiş. Bu düşünce Ortaçağ İslâm kültürünü oluşturmuş, büyük İslâm filozofları yetiştirmiş, İslâm devletleri ondan güç almış, ama inanç çağı olan Ortaçağın sona ermesiyle dönemini kapatmış.

Batı'da inanç çağını akıl çağı izler. Yeniçağ somut-bilimsel düşüncenin çağıdır. Batı, bugünkü uygarlık düzeyine beşyüz yıl gerçekle savaşarak varmış. Gerçekçilik ve kavramcılık, bugün artık Doğu'yla Batı'yı ayıran bir kültür ayrılığı olmaktan çıkıyor, bir çağ duvarı, ilerilik gerilik ayrılığı oluyor. Endüstri çağının acımasız gerçekçiliği soyut-kavramcılığa yer vermiyor. Yaşayabilmek için gerçeğe giden yolu aramak ve bulmak zorundayız.

Batı soyut-kavramsal düşünme dönemini nasıl aşmış, neden İslam ülkeleri kavramcılıktan kur-

tulup bir türlü gerçeğe açılamıyor? Türkiye Tanzimat'tan beri gerçeği arıyor ve çağdaşlaşma yolunda ilerlemeye çalışıyor. Bu yol kolay yürünür açık bir yol değil, engebelerle dolu inişli çıkışlı bir dağ yolu. Bugün bu yolun neresindeyiz?

Bu küçük kitap bir hesaplaşma gereksiniminden doğdu ve bir çağrı niteliği taşıyor. Okuyucumuzu bizimle birlikte düşünmeye ve hesaplaşmaya çağırıyoruz.

I

BATI KÜLTÜRÜNÜ OLUŞTURAN DÜŞÜNCE

Görünmez Tanrı ve Görünen Tanrılar

Aşkın (transcendent) Tanrı inancı insanlık tarihinde ilk kez Yahudilikle ortaya çıkar. Tektanrılı dinlerin ilki olan Yahudiliğin Tanrısı, madde dünyasının üstünde ve ötesinde, soyut-düşünsel bir varlıktır. Salt akılla kavranır, görünmez, biçim almaz, «Söz»de belirir.

Yahudiliğin «görünmez Tanrı» inancı insanlık tarihine yeni bir Doğruluk (Hakikat) anlayışı getiriyor. Doğa dinlerinde doğa ögeleri tanrılaştırılır. Doğru soyut değil, somuttur. Binlerle yıl doğa ögelerini tanrılaştırıp putlara tapan insanoğlunun, Doğru'yu soyutlayıp düşünce düzeyine çıkartması kolay olmuyor. Görünmeyen-Tanrı inancı yadırganıyor.

Yahudilik, Tanrı tarafından seçilmiş bir kavim olduğuna inanan İsraillilerin diniydi. Yahudiliğin bir kavim dini olarak ortaya çıkması, çok-

tanrılı dinlere inanan başka kavimlerin onu büsbütün yadırgamasına neden olmuştu. Yahudilerin, İsrail'den çıkıp dörtbiryana dağılması, monoteizm inancının yayılmasını sağlayamamıştı. Yahudiler yerleştikleri ülkelerde yerel koşullara uydukları halde, din ve hukuk töreleri kapalı bir cemaat içinde kalıyor[3].

Monoteizm inancı Yahudilikten 1200 yıl sonra ortaya çıkan Hıristiyanlıkla yayılmaya başlıyor. Hıristiyanlık başlangıçta Yahudiliğin Doğruluk anlayışını benimsiyor. Fakat Hıristiyanlık bir kavim dini değildi, Tanrı karşısında herkes eşitti. Bu nedenle Hıristiyanlık, Yahudilik gibi bir kavim içinde kapalı kalmıyor, geniş ölçüde yayılma olanağı buluyor. Gerçi bu kolay olmuyor. İlk Hıristiyanlar, Roma topraklarında izlenip öldürüldükleri için, katakomblarda, yeraltında yaşama zorunda kalıyorlar. Ama kısa sürede güçlenerek günışığına çıkıyorlar ve puta tapanlar Hıristiyan olmaya başlıyor. Kökleşmiş geleneklerin yıkılması kolay değildi. Hıristiyan olan Putperestler eski töre ve alışkanlıklarını bir türlü unutamıyorlar. Böylece Hıristiyanlığa pagan inançlar giriyor, görünen ve görünmeyen, somut ve soyut Tanrı anlayışları Hıristiyanlık içinde sürüyor. Hıristiyanlar arasında anlaşmazlığa neden olan bu çelişki, iki Doğruluk anlayışından birinin yok olmasıyla değil, bunların bileşimiyle sonuçlanıyor.

Hıristiyanlara göre İsa Peygamber Tanrı'nın oğludur. Görünmez-Tanrı, insanlara olan sevgisinden onlara doğru yolu göstermek için, İsa'nın kişiliğine girerek yeryüzüne iner, insan olur, türlü aşağılanmalara katlanır ve çarmıhta can verir. Baba-oğul ilişkisiyle, Tanrı ile insan arasında efen-

di-kul ikiliği ortadan kalkıyor. Yahudiliğin korku saçan Tanrı'sının yerini seven Tanrı alıyor. Otorite korkusu sevgiyle yumuşuyor. Karşılıklı sevgi (Tanrı'nın insana, insanın Tanrı'ya olan sevgisi) Tanrı'nın yaklaşılmazlığını ortadan kaldırıyor, insanı Tanrı'ya yaklaştırıyor. Sevgiye dayanan yeni bir Doğruluk anlayışı ve bir sevgi ahlâkı doğuyor Hıristiyanlıkla.

Tevrat'ta Biçim Yasağı

Hıristiyanlık, başlangıçta Yahudiliğin görünmez-Tanrı inancını benimsemişti. İlk Hıristiyanlar, Yahudiliği kendi dinlerinin öncüsü olarak görüyor ve bu dinin Putperestliğe karşı açmış olduğu savaşı sürdürüyorlar.

Yahudilik putların, biçim alan tanrıların amansız düşmanıydı. Bu yüzden biçimlendirme Tevrat'ta kesinlikle yasaklanır:

«Ne yukarda gökte, ne aşağıda yerde, ne de yerin altında suda bulunanın resmini yapma, onlara tapma ve hizmet etme. Çünki ben, senin Efendin ve Tanrın, kıskanç bir Tanrıyım» (Çıkış, 20, 4).

Biçimlendirme yasağını erken-Hıristiyanlık da benimsiyor. İsa'dan sonra ilk ikiyüz yıl Hıristiyanlığın yayıldığı çevrelerde Tanrı'nın biçim aldığını belgeleyen bir buluntuyla karşılaşmıyoruz[4].

Hıristiyanlıkta İnanç Sembolleri

Hıristiyanlık 4. yüzyılda devlet dini olduktan sonra durum değişiyor. Kilise'nin resmî dili Latinceydi. Bu dili bilmeyen geniş halk çevrelerine yeni din nasıl benimsetilecekti? Herkesin anlaya-

cağı ortak bir dil gerekliydi. Böyle bir dil, kökleşmiş sanat geleneklerinin yatağı olan Roma İmparatorluğu topraklarında ancak biçim-dili olabilirdi. Böylece Hıristiyan inancını dile getiren semboller ve biçimler ortaya çıkmaya başlıyor. III. yüzyıldan sonra ilk örneklerini katakomb resimlerinde gördüğümüz, özüyle Hıristiyan inancına, biçimiyle Yunan-Roma sanatına bağlı, Kilise hizmetinde bir sanat doğuyor: erken-Hıristiyan sanatı.

R. 1

Resim Kavgası

Erken-Hıristiyan sanatı ortaya çıkıp yayılmaya başlayınca kimi Hıristiyanların sert tepkisiyle karşılaşıyor. Biçimden yana olanlarla biçime karşı olanlar arasında IX. yüzyıla kadar sürecek olan bir kavga başlıyor. Tarihe «resim kavgası» diye geçen bu çekişme gerçekte bir inanç savaşımıydı: iki Doğruluk anlayışının savaşımı. Dinsel Doğruluk görselleştirilebilir mi? Madde dünyasının ötesinde olan aşkın-Tanrı duyularla algılanabilir mi?

Roma topraklarında yüzyıllarca sürmüş olan Putperestlik geleneğinin etkisinden kurtulamayanlar, biçim almayan bir inanç düşünemiyorlar ve Hıristiyan inancının da biçime dökülmesini doğal karşılıyorlar. Yahudiliğin etkisinde kalan Hıristiyanlar ise «görünmeyen-düşünsel Tanrı»nın biçim alamayacağını savunuyorlar. İsa tasvirlerinin, yüceliği, güzelliği ve gücü simgeleyen Yunan tanrılarına, Zeus ve Apollon kalıplarına sokulmasına karşı çıkıyorlar. Pontus piskoposu Amasyalı Asterius (ölm. 410), «İsa'nın resmini yapma» diyor ve neden yapılmaması gerektiğini açıklıyor: «çünki insan olmakla o'nun bizler için kat-

landığı bunca aşağılanma yeter. Maddeden arınmış olan Söz'ü düşün ve O'nu kendi içinde sakla[5].»

Biçimden yana olanları taş, tahta ve duvar sıvalarına tapmakla suçlayan Bizans Kayzeri Leo III. ya karşı Papa Gregor II., biçimden yana olanları savunuyor ve onların resimlere tapmadıklarını, resim aracılığıyla dua ve düşüncelerini Tanrı'ya işittirmek istediklerini, İsa'nın, Meryem'in, Hıristiyan ululanının, din fedailerinin ve azizlerin resimlerini gördükte onları andıklarını ve şefaatlerini dilediklerini söylüyor. Aydınların gözünde resim bir simgeydi, dinsel Doğruluğun aydınlanmasını kolaylaştıran somut bir dildi. Bu yüzden Papa Büyük Gregor, «...okuyanlar için yazı neyse, okuyamayanlar için de resim odur, çünki harfleri bilmeyenler de bu resimleri okuyabilir ve bunlara bakarak kimin izinden gideceklerini anlayabilir.» diyor[6].

Biçimden yana olanlara göre, resmin önemi okur yazarlar için de küçümsenilemezdi. Çünki resim, işitilenleri gözönünde canlandırıyor, sadece sözün yerini tutmakla kalmıyor, onu açıklıyor ve tamamlıyordu da.

Resmin Gücü

Hıristiyanlar arasındaki bu anlaşmazlık, din adamlarının düşün düzeyinde sürdürdükleri bir tartışma olarak kalmıyor. Hıristiyanlık yayıldıkça kızışıyor ve büyük halk kütlelerini peşinde sürükleyen bir savaşa dönüşüyor.

Pagan dönemlerden kalma inançlar özellikle halk arasında sürüyordu. Resmin, resmi yapılanın

gücünü taşıdığı inancı öylesine kökleşmişdi ki Hıristiyanlık bunu değiştirememişti. Roma topraklarında resmin büyük önemi vardı. Devletin başına geçenler, tahta levhalar üzerine mum boyayla kendi resimlerini yaptırıp vilâyetlere gönderiyorlardı. Resmin gelişi için tören düzenleniyordu. Memurlar ve halk büyük saygıyla resmi karşılıyor ve törenle imparatora lâyık bir yere yerleştiriyorlardı. Bu yer —Hıristiyanlık devlet dini olduktan sonra— çoğu kez kilise oluyordu. Ancak resim önünde yapılan işlemler geçerlik kazanabiliyordu. Özellikle mahkemelerde onun varlığı gerekliydi. Mahkeme kararları imparator adına verildiğine göre, imparatoru hiç değilse resmi temsil etmeliydi. İmparatorun düşmesiyle resimler alaşağı edildiği gibi, isyanlarda ve içsavaşlarda da bunlar parçalanıp yok ediliyordu[7].

Hıristiyanlık devlet dini olduktan sonra İsa, Meryem ve ermiş resimleri önem kazanmaya başlıyor. Mahkemelerde artık İsa ikonları yeralıyor. Çoğu kez vaftizler ermiş ikonları önünde yapılıyor ve o ikonda görülen ermiş, çocuğun vaftiz babası sayılıyor. Yaralarından kan, gözlerinden yaş akan ikon öyküleri halk arasında ağızdan ağıza dolaşıyor. Ermişler gibi, onların ikonlarının da mucize gösterebileceğine inanılıyor. Bu inancı sonradan İznik'te toplanan II. Konsil'de (787) resmen onaylayacaktır[8].

Resim Yasağı

Bu durum bir kısım Hıristiyanları kaygılandırıyor. Eski törelerin Hristiyanlık içinde sürmesiyle Hıristiyanlığın Purperestliğe dönüştürüldü-

ğünü söylüyorlar. Din adamlarının bu kaygılarına devlet başındakilerin de kaygıları ekleniyor. Bunlar kendi resimlerinin yüceltilmesine alışmışlardı. Hıristiyan ulularının resimlerine gösterilen saygı ve inancı, kendi güç ve egemenliklerinin kısıtlanması diye görüyorlar ve bu resimleri kiliselerden uzaklaştırmak istiyorlar. Böylece resim düşmanlığı ortodoks Bizans çevresinde giderek ağır basıyor ve Bizans Kayzeri Leo III., Anadolu piskoposlarının da yardımıyla kült resimleri önünde dinsel törenleri yasaklıyor. 730'dan sonra Hıristiyan dünyasında uygulanmaya başlayan resim yasağı, kısa bir kesintiyle yüzyıl sürüyor. Bu dönemin Hıristiyan sanatında insan tasviri ortadan kalkar ve sembol anlamı taşıyan bitki, ağaç, haç, kandil vb. soyut işaretlerle yetinilir.

Hıristiyan İnancı ve Yunan Düşüncesi

Somut biçime karşı gösterilen bu tepkiler, resmi Hıristiyan dünyasından uzaklaştıramamıştı. 843'de resim yasağı, resimden yana olanların utkusuyla ortadan kalkıyor.

Resim yasağının Hıristiyanlıkta tutunamaması bu dinin yapısı gereğiydi. Gerçi Hıristiyanlar da Tanrı'nın görünmezliğine inanıyorlardı, ama bu din Yunan-Roma kültürünün egemen olduğu topraklarda doğmuş ve Hıristiyan inancı başlangıçtan beri somut antik düşünceyle kaynaşmıştı.

Yahudilerin görünmez-Tanrı kavramı, duyulardan kopmuş soyut-kavramsal bir düşüncenin ürünüdür. Bu kavram antik düşünceye yabancıdır. Yunan düşüncesi görseldir, biçim alan, görü-

nümü olan somut kavramlarla düşünür. Yunan tanrıları görünmezlik içine bürünmezler, giz değildirler: insan kılığına girer, yeryüzünde barınır, yeryüzünde dolaşırlar. Yunan mitolojisi ve sanatı bunu dile getirir[9]. Yunan tiyatrosu, tanrıların sahneye çıkıp dile geldikleri yerdir. Yunan tragedyası insan varlığının, değişmez kaderiyle savaşımını anlatır. İzleyici tiyatroda tanrıları dinleyip seyrederken, onların kendisine yaklaştığını duyar ve ürperir. Aristoteles'e göre Yunan tragedyasının amacı «katarsis» dir, insan ruhunun kötülüklerden arınması.. Tiyatroda oyuncuların canlandırdığı tanrılar, yontuda maddeleşir. Yontu sanatı tanrısal gücün taşıyıcısıdır. Yunanlı, Tanrı heykeline, onun benzeri diye değil, kendisi diye bakar. Varolanı aydınlığa çıkarma, görünür hale getirme yalnız felsefeyle sanatın birbirinden ayrılmadığı Sokrates'ten önceki dönemlerde değil, sonradan da Yunan düşüncesinin başlıca işi olarak kalıyor. Platon'un İdea'ları soyut kavramlar değildir. İdea Yunanca görünüm (biçim) demektir. Platon Politeia'da, İdea'ların ne olduklarını bir benzetiyle anlatır[10]. Bu benzetiye göre, bu-dünyada yaşayan insanlar karanlık bir mağarada yaşar gibidirler. Mağaranın kubbesi gökkubbeyi simgeler. Bu kubbenin altında insanlar boyunlarından ve bacaklarından bağlanmış olarak yaşarlar. Bunlar, mağara dışında bulunan nesnelerin varlığından habersizdirler. Onlar sadece bu nesnelerin, mağara kapısından sızan ışığın önlerindeki duvara yansıttığı gölgelerini görürler. Bu gölgeleri gerçek sanırlar. Fakat bağlarından kurtulup dışarıya çıkabilen, nesnelerin gerçek görünümünü, yani İdea'ları görür ve mağarada gördüklerinin, tanrısal ay-

R. 2

dınlık içinde ışıldayan nesnelerin gölgeleri olduğunu anlar.

Mağara benzetisine göre düşünme, karanlıktan aydınlığa çıkmadır. Duyuların tutsağı olan (yani mağara içinde kapalı kalan) karanlıktadır. Düşünebilen aydınlığa çıkar, nesnelerin gölgelerini değil, gerçek görünümlerini, yani İdea'ları görür. Nesnelerin gerçek görünümünü bilmeyen evin ev, ağacın ağaç, Tanrı'nın Tanrı olduğunu tanıyamaz. Güncel yaşamda biz gerçeğin kendisini gördüğümüzü sanırız, ama ne görürsek onu İdea'ların ışığı altında görürüz. İdea'lar nesnelerin özünü (essentia), ne olduklarını (Ortaçağ deyimiyle quiditas) bize tanıtan görünümlerdir. Platon onları model, ya da ilk örnekler diye tanımlıyor. Bu örnekleri «anımsayarak» devlet adamı devleti yönetir, sanatçı yapıtını yapar, filozof öğretisini kurar.

Mağara benzetisiyle Platon, resimlerle düşünen görsel Yunan düşüncesine en iyi örneği veriyor. Yunan düşüncesi duyularla algılanan madde dünyasından uzaklaştığı zaman bile gerçekten kopmuyor. Yunan düşüncesi —Platon'un idealist felsefesinde bile— gerçeği tasarlayan, ona biçim veren ve üreten bir düşüncedir.

Hıristiyanların kutsal kitabı, görsel antik düşüncenin egemen olduğu böyle bir ortamda yazılıyor. Hıristiyan inancına göre İsa Tanrı'nın oğludur. Tanrı görünmez, dünya gözüyle onu görmeye olanak yoktur. Fakat inananlar oğlunda Tanrı'yı görürler. Yuhanna İncili'nde Philippus, görünmeyen Tanrı'nın kendisine gösterilmesini İsa'dan ister. İsa der ki: «Ne kadar zamandır aranızdayım, beni tanımadın Philippus. Beni gören, Baba'yı görmüş demektir.» (Yuhanna İncili 14,9).

Hıristiyanların kutsal kitabı, müslümanların anladıkları anlamda «Tanrı Sözü» değildir. Görünmez Tanrı Yahudilikte ve İslâm'da Söz'de belirir. Hıristiyanlıkta ise Söz, İsa'nın kişiliğinde cisim kazanır. İncil, cisim kazanan Söz'ün, yani İsa'nın insanlar arasında geçen yaşamını, mucizelerini ve söylediklerini aktarır.

Hıristiyanlar için cisim kazanan Söz'ün resmini yapmaktan daha doğal ne olabilirdi? Resim kavgasında maddeden arınmış Söz'ü savunanlara karşı resimden yana olanların ileri sürdükleri en inandırıcı kanıt, Tanrı'nın insanlara olan sevgisinden, onları kurtarmak için maddeleşmesi, insan olarak doğup yaşayıp, çarmıhta can vermesiydi. Tanrı görünmezlikten sıyrılıp maddeleşiyordu da insan ondan daha mı yüceydi ki görüneni (resmini) küçümseyecekti?

Böylece görsel düşünceyle uzlaşan Hıristiyan düşüncesi dünya gerçeğine açılma olanağını buluyor. Max Dvorak, sanat tarihinde daha Ortaçağ içinde, kökünü dinsel inançtan alan bir doğacılıktan sözeder. Bu doğacılık Rönesans'ın habercisidir[1].

R. 4

Hıristiyanlığın Doğruluk Anlayışı ve Diyalektik Düşünce

Hıristiyanlık, Yahudiliğinkinden farklı, yeni bir Doğruluk anlayışı getirir. Bu anlayışa göre Doğru, karşıt düşüncelerin çarpışmasından doğar. Soyut ve somut Tanrı inançları Hıristiyanlıkta uzlaşır. Görünmeyen, aşkın Tanrı, İsa'nın kişiliğinde maddeleşir, zaman akışı içine girer. Yahudili-

ğin soyut-Tanrı kavramında dondurduğu Doğruluk burada bir oluşa dönüşür[12].

Doğruluğu dondurmayan, oluşum içinde gören Batı düşüncesi, sürekli devinim içinde durmadan değişir, kendini aşmaya çalışır. Ortaçağ inanç çağıydı. Maddeyi aşma eğilimi egemendi. Karşıt güçlerin çarpışmasında dünya gerçeği ağır basınca, Yeniçağa damgasını basan yeni bir düşünce doğar. İnanç çağını akıl çağı izler. Doğa bulgulanır ve insan kendi varlığı üzerinde düşünmeye başlar. Ortaçağın dinsel dogmalarını kıran akıl özgürdür artık. Bu özgürlük birey olmanın bilincini uyandırır insanda. Kişi toplumda aldığı yeri bilir, Ortaçağda olduğu gibi din kardeşliği içinde erimez. Bireysellik bilinci ilk kez sanat alanında kendini gösterir. Ortaçağ sanatçısı ortak ve anonim bir varlık içinde sürdürüyordu kişiliğini. Sanatçı olmaktan çok zenaatçıydı. Gelenekleşmiş biçimlerin işlenmesinde ustalığın doruğuna varma onun başlıca ereğiydi. Rönesans sanatçısı özgür insandır. Onun ereği yaratıcılıktır. Alman Rönesans sanatçısı Albrecht Dürer, arkadaşı Pirckheimer'e İtalya'dan yazdığı bir mektupta, dinsel geleneklerin dışına bir türlü çıkamayan Alman sanatçılarını düşünerek «orada bir hiçtim, oysa burada bir efendiyim» der.

II

ISLAM KÜLTÜRÜNÜ OLUŞTURAN DÜŞÜNCE

1

İslâmlığın Doğruluk Anlayışı

İslâm dini ile insanlık tarihinde yeni bir Doğruluk anlayışı doğar. İslâmlığın Doğruluk anlayışı Yahudiliğin ve özellikle Hıristiyanlığınkinden ayrılır. İslâm dini akıl dinidir. Hıristiyanlık, akılla kavranılamayacak pek çok şeyi «mysterium» (gizem) olarak benimsemişti. Her şeyden önce Yunan düşüncesinin etkisi altında soyut-Tanrı'yı «Baba-oğul» ilişkisi içinde somutlaştırmıştı. Putperestlik inançlarından pek çok şey sızmıştı Hıristiyanlığa. Müslümanlık Putperestliğe kesinlikle karşı koyar ve Tanrı'nın somutlaştırılması yolunda hiç bir açık kapı bırakmaz.

Görünmezlik içine bürünen Tanrı aşkındır, madde dünyasının üstünde ve ötesinde, insan var-

lığının erişemiyeceği bir uzaklıktadır. Görünmeyen Tanrı biçim almaz, Söz'de belirir (Sure 11, 13/14; 10, 37). İnsanlara doğru yolu göstermek için Peygamber'e Kur'an'ı göndermiştir. Muhammed, İsa gibi tanrısal gücün taşıyıcısı değildir. Tanrı'nın oğlu değil kuludur. Tanrı O'nu kulları arasından elçi olarak seçmiştir (Sure 33, 45/46). Kur'an Tanrı Buyruğudur, insan Tanrı kulu.. İnsanoğlunun dünya yaşamını nasıl gerçekleştireceği Kur'an'la bildirilmiştir. Bu yüzden İslâm dininde, Hıristiyanlıkta olduğu gibi Tanrı ile kul arasında biçim ve sembollere, ya da Kilise gibi bir din kurumunun aracılığına gerek yoktur.

İnsan varlığını Doğruluğa ulaştıracak tek yol doğru yoldur: bu yol «iman» ve «itaat» yoludur, kendini Tanrı'ya vermedir (İslâm: teslim olma, kendini verme).

Otoriteye Bağlı Düşünce

Doğruluğun salt Tanrı Sözü'nde belirmesi, İslam dünyasında otoriteye kayıtsız şartsız bağlı bir düşüncenin oluşmasına neden oluyor. İslâm kültürü, hukuku, felsefesi, bilimi, sanatı, eğitimi ve yaşam uslubuyla bu düşüncenin ürünüdür. Mümin (inanan), yaşam yolunu ve düşüncelerine yön veren güç kaynağını Kur'an'da bulur.

Peygamber yaşarken müminler, Kur'an Âyetlerini anlamada güçlük çektiler mi, nasıl davranacaklarını ona sorarlardı. Peygamber'in ölümünden sonra onu tanıyanlar (sahabe) ve sahabe'ye yetişenler (tâbi'ler) böyle durumlarda Peygamber'in sözlerini ve yaptıklarını anımsayarak çözüm arıyorlar[13]. Böylece Peygamber'in sözleri ve yap-

tıkları ağızdan ağıza yayılıyor ve kuşaktan kuşağa iletilen Hadis geleneği ortaya çıkıyor. Hadis, Kur'an'ın yanısıra müslümanlara yol gösteren başlıca kaynak oluyor[14]

Sayısız mezheplerin ürediği İslâm'ın ilk ikiyüz yılında pek çok Hadis çıkarılmıştı. Bunların arasında uydurma olanlar çoktu. 9. yüzyılda din bilginleri Hadisleri topluyor, eliyor ve yazarak saptıyorlar[15]. Hadis metin ve isnattan (metnin dayandığı kaynaklar) oluşur. Bir Hadis'in «sahih» olduğunun başlıca kanıtı, dayandığı kaynaklar zinciridir. Bu bakımdan isnat büyük bir önem taşır ve Hadis biliminin gelişmesinde aktaranlar zinciri, giderek aktarılan Peygamber sözünden daha ağır basar[16].

Hadis, İslâm dünyasında otoriteye dayanan «nakilci düşünce» geleneğine ilk örneğini verir. Nakilcilik, Türkçe deyimiyle aktarmacılık, belleğe dayanan bir düşünme biçimi, bir metod kavramıdır. İslâm dünyasında öğretim bu metotla yürütülür. «Otorite sözü»-nün kutsal bir düşünce kalıtı olarak korunduğu ve öğretildiği yer medresedir. İlerde bu konuya döneceğiz.

İslâmlığın Yunan Düşüncesiyle Karşılaşması

Arap yarımadasında doğan İslâmlık kısa sürede beklenmedik bir hızla yayılmıştı. Emeviler zamanında İslam İmparatorluğu doğuda Türkistan ve İran'a, batıda Kuzey Afrika ve İspanya'ya kadar uzanır. Aldıkları ülkelerde Araplar, yabancı uygarlıklarla karşılaşıyor, Yunan kültürüne, Hıristiyanlığa, Buddhizm'e ve Maniheizm'e açılıyor; İslam düşüncesi bunlarla hesaplaşma zorunda ka-

lıyor. Daha ilk girdikleri ülkelerde, Suriye ve Irak'da Yunan kültür birikimini tanıma olanağını bulmuşlardı. Buralarda manastır okullarında Yunan bilimi ve felsefesi okutuluyordu. Araplar bunlara büyük ilgi duyuyorlar.

Bilime ve felsefeye gösterilen bu ilgi, kaynağını Kur'an'da bulur. Kur'an'da «ilm» e büyük değer verilir. Gerçi bilim ve inanç Kur'an'da eşanlam taşır, ama bilim tanrısal bilgiden kaynaklandığı için, geniş anlamıyla bilgi «Hak yolunda bir uğraş» sayılıyordu.

Bu dönemde İslâm dünyasında Yunancadan Arapçaya yoğun bir çeviri etkinliği başlar. Başlangıçta Bizanslılarla Emeviler arasındaki politik anlaşmazlıklar yüzünden Yunan kültürüne karşı çekimser davranılıyor ve çevrilen yapıtlar kısıtlı kalıyordu. Abbasiler döneminde çeviri etkinliği yoğunlaşır ve sayısız yapıt Arapçaya çevrilir. Yunanca asılları kaybolan pek çok yapıtı, sonradan Batı dünyası Arapça çevirilerinden tanıma olanağını buluyor.

Çevrilecek yapıtların seçiminde, bunların İslâm kültürüne katkısı gözönünde tutuluyordu. Özellikle medrese eğitiminde yararlanılabilecek yapıtlar ön planda yer alıyor. İslâm inancına ters düşen yapıtlara yaklaşılmıyor. Bu nedenle Yunan yazınına, tragedya ve komedyaya, şiir ve retorik'e ilgi duyulmuyor. Abbasîler döneminde dinsel dogmalar üzerinde çıkan ayrılıklar temel sorunlara yönelen bir teoloji gerektirmişti. Yunan felsefesini bilmedikçe böyle bir eğitim düşünülemezdi. Antik felsefe hemen hemen tam olarak Arapçaya çevriliyor. Felsefenin yanında bilimsel kitaplar, özel-

likle tıp, fizik, astroloji ve alşimi ile ilgili yapıtlar yer alıyor[17].

Kuşkusuz Yunan kültürünün, İslâm kültürünün oluşmasına büyük katkısı olmuştu. Fakat bu karşılaşmayla İslâm düşüncesi özgünlüğünü yitirmiyor. Yunan düşüncesi somut-görsel bir düşüncedir, soyut-kavramsal İslâm düşüncesine ters düşer. Bu yüzden İslâm düşünürleri Yunan kültürüne açılırken, bu kültürü oluşturan temel düşünceye kapalı kalıyorlar. İslâm düşünürleri felsefelerini İslâm inancının temelleri üzerine kurmuşlardı. Yunan felsefesinde kendi sorunlarına yanıt arıyor, özellikle Aristo, Platon ve Yeni-Platonculuk'tan yararlanıyorlardı. El Kindî, Fârâbî, İbn Sîna gibi büyük İslâm düşünürlerinin Yunan felsefesini İslâm felsefesiyle uzlaştırma çabaları, karşıt iki düşüncenin yeni bir bileşim içinde uzlaştırılması değildir. Onlar, dinsel Doğru'ların akla uygun olduğunu kanıtlamak için Yunan otoritelerinin sözlerinden yararlanırlar. Çeviri etkinliği Yunan kültürünü özümsemeye götürmüyor, aktarmacılık düzeyinde kalıyor.

İslamlığın Yunan Sanatıyla Karşılaşması

Araplar aldıkları ülkelerde karşılaştıkları sanat geleneklerine de ilgi göstermişlerdi. Roma ve Bizans yoluyla bu döneme kadar gelen Yunan sanat biçimlerini başlangıçta bir kültür kalıtı olarak görüyor ve benimsiyorlar. İslâm uygarlığının ilk büyük dinsel yapılarının (Kudüs'te Kubbet üs-Sahra, Şam'da Ulucami) duvarları bitkisel motifler, manzara ve mimari resimleriyle süsleniyor. Sarayların ve köşklerin (Kusayr Amra, Kasr ül-Hayr

ül-Garbi, Hırbet el-Mefcer) duvar resimlerinde konular sınırlanmıyor: av ve hamam sahneleri, güreş ve spor eğlenceleri, allegorik figürler, müzik ve dans gibi saray eğlenceleri konular arasında yer alıyor[18]. R. 5

Bu yapıtlara bakarak İslâm dininin resim sanatına açık bir din olduğunu söylemek yanlış olur. İslamlık resime karşıdır. Gerçi Kur'an'da, Tevrat'ta olduğu gibi resmi açıkça yasaklayan bir Âyet yoktur. Ama İslâm dini, yapısı gereği canlı varlıkların tasvirine karşıydı ve görsel sanatlara doğayı yansıtma olanağı tanımıyordu[19]. İslâm'ın «görünmeyen-Doğruluk» kavramı duyular dünyasına kapalıdır. Doğanın resmini yapma, Doğru'dan uzaklaşma ve Doğru'yu saptırma sayılıyordu. Nitekim sonradan Hadis, resmi açıkça yasaklamıştır. Canlı varlıkların resmini yapanların Tanrı'yı taklide yeltendiklerini ve Ahret'te cezalanacaklarını bildirir (Buhârî, Libâs 89/2 Abdullah ibn Omar; Buhâri, Buyû lo4 Saîd ibn Abu'l Hasan[20]).

İslâm inancının resimle bağdaşmamasına karşın, Emevi halifelerinin resim sanatına gösterdikleri ilgi, salt sanat sevgisinden kaynaklanmıyordu. Bilim ve felsefeye olduğu gibi, sanata da yaklaşımlarında ölçüt yararlılıktı. Arapların aldıkları topraklarda Putperestlik töreleri derin kök salmıştı. Yukarda belirttiğimiz gibi, Putperestlik ortamında resmin büyük gücü vardı. Yapıları süsleyen duvar resimleri ve mozayik panolar, halifelerin ününü dörtbiryana duyuran birer güç simgesi niteliği taşıyordu. Emevi halifeleri, girdikleri ülkelerde Putperestlik törelerini yıkmaktansa, güçlerini pekiştirmek için, bunlardan yararlanmayı daha doğru buluyorlar[21].

Emeviler döneminde yapılan resimlere bakarak bir erken İslâm resim sanatından söz edilemez. Bunlarda antik örnekler tıpkısına yinelenir. Bu yapılarda çalışan resim ve mozayik ustaları bile genellikle Hıristiyandı[22].

İslâm düşüncesinin damgasını taşıyan yapıtlarla ilk kez geç-Abbasiler dönemi kitap ressamlığında karşılaşıyoruz. Abbasiler zamanında İslâmlığın yayılma dönemi artık kapanmıştı. Emevi halifelerinin gereksindikleri güç simgeleri bu dönemde anlamını yitiriyor. Yapılar artık resim ve mozayıkla süslenmiyor. Bu dönem İslâm düşüncesinin bilinçlendiği, İslâm hukukunun (Fıkıh) ağır bastığı, medreselerin açıldığı dönemdir. Resim yasağının geçerliği de, bu konuyla ilgili Hadislerle giderek kesinleşir. Gerçi resim büsbütün ortadan kalkmaz ama, kitap içine kapanır, saray ve zengin orta sınıf çevresinde kalan bir kitap ressamlığı doğar.

Bu sanat, biçim-dilini Yunan'dan alıyordu. Bize kadar gelen en eski kitap resimleri, 13. yüzyılın birinci çeyreğinde, Yunancadan çevrilen bilimsel kitaplarda konuyu açıklayan illüstrasyonların kopyalarıdır[23]. Bu resimler doğacı üslupla yapılmış-
R. 2, 3 lardı. Antik sanat doğacıydı, doğayı yansıtıyor ve doğa görüntüsü uyandırmak istiyordu. İslâm sanatçıları antik-biçim-ögelerini, soyut İslâm düşün-
R. 6, 7 cesi doğrultusunda değiştiriyorlar. Doğa biçimleri soyutlanıyor, canlı biçimler cansız kalıplar olarak veriliyor. Böylece İslâm kitap ressamlığına özgü nakış niteliği taşıyan bir soyut biçim-dili doğuyor. Bu soyut dil, 15. ve 16. yüzyıllarda İran'da ve Osmanlılarda gelişecek ve 18. yüzyıla değin sürü-
R. 8, 9 cek olan kitap ressamlığının biçim-dili oluyor[24].

Abbasiler dönemi Büyük İslâm İmparatorluğunun zayıflama ve çözülme dönemidir. Bu döneme kadar alınmış olan ülkeler merkezden bir bir kopmaya başlar. 756'da İspanya, ardından Fas, Tunus, Doğu İran ve Mısır merkez yönetiminden ayrılır. İmparatorluğun her yanında tedirginlik ve güvensizlik baş gösterir. Sarayı koruyan Türk birliklerinin ve onlara komuta eden başbuğların ve vezirlerin güçleri giderek artar ve 10. yüzyılın ortalarına doğru halifenin başkanlığı sözde kalır, Irak'ta bile egemenliği tam olarak tanınmaz. Bu ara İspanya, Sicilya gibi merkezle bağını koparmış olan ülkeler Hıristiyanların eline geçer.

İmparatorluğun çözülmeye başladığı bu dönemde İslâm dünyasında sayısız mezhepler ürer ve kanlı savaşlar olur.

Müslümanlar arasında ilk anlaşmazlık hilafet yüzünden çıkmıştı. Halifelik Peygamber'in ölümünden sonra sırasıyla Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'ye geçmişti. Kimi müslümanlar bu sırayı onaylamıyor, Peygamber'den sonra Ali'nin halife olması gerektiğini savunuyorlardı. Halife Osman'ın öldürülmesiyle savaşa dönüşen anlaşmazlık İslâm dünyasını üçe bölüyor: Sünnîler, Ali'den yana olan Şiîler ve bunların dışında kalarak üçüncü bir grup oluşturan Haricîler.

Haricîler, politik görüşlerinde ve dinsel öğretilerinde kendi aralarında birlik sağlayamıyorlar, dağınık gruplar halinde kalıyor ve İslâm uygarlı-

ğı tarihinde etkin bir rol oynayamıyorlar. Buna karşılık Sünnîlik ve Şiîlik iki ana mezhep olarak günümüze kadar geliyor ve etkinliklerini sürdürebiliyorlar.

Sünnîlerin ve şiîlerin yolları, dinsel başkanlık sırasında olduğu gibi, dinsel dogmaların anlaşılmasında da birbirinden ayrılır. Şiî mezheplere Hıristiyanlıktan, Yunan ve Önasya mitolojilerinden, halk arasında yayılan ermiş öykülerinden ve boş inançlardan (batıl itikat) pek çok şey sızmıştır. Şiiler dinsel başkanlarına imam derler. Onu tanrılaştırırlar. İmamın ruhunun babadan oğula geçtiğine, son imamın ölmeyip kaybolduğuna ve yeniden geleceğine inanırlar. Şiî mezheplerin ortak yanı «gizli imam»a inanmaları ve onu beklemeleridir[25]. İmamların birincisi ve en büyüğü Ali'dir. Ali doğaüstü güçlerin taşıyıcısıdır. Mucizeleri vardır. Kimi şiî mezheplere (Sebeiye) göre Ali, Zeus gibi bulutlarda belirir, gökgürültüsü onun sesi, şimşek kamçısıdır. Tanrısal güç Ali'den oğullarına ve onları izleyecek olan imamlara geçer. Kerbela'da öldürülen Hüseyin'in kanı, Adonis kültünde olduğu gibi, güneş batarken gökyüzünü kızıla boyar. Akşam kızıllığı onun kanıdır, ölümünden önce böyle bir kızıllık yoktu[26].

Şiî mezhepler, Batınilikte ve daha sonra Hurufîlikte olduğu gibi, Kur'an açıklamasında öznel ve keyfi yorumlara geniş yer vermişlerdir. Batıni inancına göre her dışın (zâhir) bir içi (bâtın) vardır. Tanrı Sözü simgedir, herkesin anlayamayacağı gizli bir anlam taşır. Kur'an'da yazılı olanlar, dünya, insan ve doğa olayları üzerine bildirilenler, sayı ve harflere kadar her şeyin gizli bir anlamı vardır ve bunların yorumlanması gerekir. Ba-

tınîlerin Kur'an açıklamaları, İslâm ilkelerine dayanan belli bir sistemleri olmadığı için, «tevil»e, sözü dileğince çevirmeye dönüşüyor ve İslâm inancına ters düşen etkilere yol açıyor. Kur'an Sözü'ne sıkı sıkıya bağlı kalan ve aktarma geleneğinin koruyucusu olan Sünnîler bunu doğru yoldan şaşma, Hak yolunu saptırma olarak görürler[27].

Hıristiyanlıktan ve Yunan Mitolojisinden sızan etkilerle tevil yolunu açan Şiîliğin, otoriteye bağlı İslâm düşüncesini yumuşatacağı ve düşünce özgürlüğüne yol açacağı beklenebilirdi. Böyle olmuyor. Hıristiyanlığın sevgi ilkesi Şiîlikte, Putperestlikten kalma Despotizm töreleriyle büyük değişikliğe uğruyor. Hıristiyanlıkta Tanrı, insanlara olan sevgisinden İsa'nın kişiliğinde yeryüzüne inmiş, türlü aşağılanmalara katlanmıştı. Şiîlikte eski Ön-Asya inançlarında görülen Tanrı-Kral inancı ağır basıyor. Tanrı insanlaştırılmıyor, imamlar tanrılaştırılıyor. Böylece İslâmlığın temelindeki Tanrı-kul ikiliği kişi kültüne dönüşerek olanca şiddetiyle sürüyor. Onlara göre tanrısal gücün taşıyıcısı olan İmam'ın otoritesi mutlaktır.

İmamlarına bağnazca bağlanan şiîler, başka inançta olanlara karşı sünnîlerden daha katıdırlar. Hıristiyanlık ve Yahudilik, Kur'an'da Hak dini olarak kabul edilir; yiyecek ve evlilik konularında müslümanlarla Hıristiyan ve yahudiler arasında kesin bir ayırım yapılmamıştır (5,5). Buna dayanarak sünniler Hıristiyan ve Yahudi kadınlarla evlenebiliyorlardı. Şiîler buna karşıdırlar. Onlar Kur'an'da Putperestlerle evlenmeyi yasaklayan bir Âyet'e (2,221) dayanarak, Hıristiyan ve Yahudileri de bu yasağın kapsamına alırlar. Bağnazlıkları öylesine ileri gider ki, başka inançta

olanların kullandıkları kap kaçak pis sayılır ve bir daha kullanılmaz, atılır. Onların gözünde İslâmlığın, hatta Şiîliğin dışında her inanç zındıklıktır[28].

İslâm düşüncesinin oluşma dönemi diyebileceğimiz ilk üç yüz yıl içinde pek çok Şiî mezhep üremişti. Devleti Sünnî-İslâm inancı temeli üzerine kurmak isteyen Abbasiler Şiîliğe şiddetle karşı geliyorlardı. Şiîler her yerde izleniyorlar ve öldürüyorlardı. Şiî mezhepler genellikle politik fırka niteliğindeydi. Güçlü bir kişinin çevresinde toplanıyor, onun ölümünden sonra dağılıyor ve yeni gruplar oluşuyordu. Bunların çoğu kısa ömürlüydü. Daha ilk yüzyıllarda ortadan siliniyorlar. Güçlenen ve günümüze kadar gelen bir kaç Şiî mezhep kalıyor (Onikiimamcılar, Yediimamcılar).

Sünnî-İslâm dünyasında bu tür mezhep ayrılıkları olmuyor. Ayrılıklar hukuk anlayışından kaynaklanıyor. Bu yüzden dört sünni mezhebe (Hanefî, Malikî, Hanbelî, Şafiî) hukuk mektebi demek daha doğru olur[29].

3

Mutezile ve İslâm Mistikleri

İslâmlığın erken döneminde ortaya çıkan Mutezile ve Tasavvuf İslâm kültürünün oluşmasında kalıcı etkisi olan düşünce akımlarıdır.

Her iki akımın da çıkış noktası Kur'an'dır. Fakat onlar için inanç, edilgin bir davranış, gözü kapalı bir «taklit» ve «tastik» değildir. İnancın ereği

tanrısal Doğruluğa ulaşmadır. Bu da bir etkinlik, bir çaba gerektirir.

Mutezile bu çabadan düşünce etkinliğini anlar[30]. Halifelik yüzünden çıkan anlaşmazlıklar, pek çok müslüman kanı dökülmesine neden olmuştu. Bunun sorumlusu kimdi? Sorumluluk ve irade özgürlüğünü bir felsefe sorunu olarak ortaya atan Mutezile ile akla dayanan bir felsefe düşüncesi İslâm dünyasına girer. Müminin yaşam yolu Kur'an'la belirlenmişti, ama akıl Tanrı verisiydi, Kur'an'da ona değer veriliyordu. İnsan aklını kullanmakla yükümlüydü. İnsan davranışlarında özgür olmasa, yapıp ettiklerinin sorumluluğunu taşımasa, «ilâhî adâlet»ten sözedilebilirmiydi[31].

Mutezile sünnîler arasından çıkmıştı, ama irade özgürlüğünü ve dinsel dogmaların akıl yoluyla anlaşılması ve açıklanmasını savunduğu için, sünnîlerin sert tepkisiyle karşılaşıyor[32]. İslâm dünyasına felsefe yolunu açan Mutezile, 9. yüzyılda parlak dönemini yaşadıktan sonra yavaş yavaş kayboluyor. Fakat etkileri çeşitli mezheplerde (Şiilikde günümüze kadar) sürüyor. Özellikle İslâmda reform eğilimlerinin belirdiği zamanlarda anımsanıyor.

İslâm mistiklerinin Tanrı'ya ulaşma yolu akıl değil, sevgidir. Bu sevgiyle sûfî her yerde Tanrı'yı arar, ona ulaşmayı onunla bir olmayı ister[33].
Mutezile ile İslâm inancına akıl etkinliği girmişti. Sûfîler İslâm inancına içtenlik kazandırıyorlar.

Tanrı'ya ulaşma İslâmlıkta ölümden sonra gerçekleşebileceği için, mistikler ölümü, insan varlığının aşılamayacak olan bu son aşamasını, bir yaşantı konusu yapmayı denerler. Ölümle yaşam

birbirine karışır, aralarındaki kesin sınır silinir. Mistiğin varlığı ölüm içinde varolmadır. Tanrı aşığı ölüm deneyiminde bu-dünyanın sınırlarını aşıp öte-dünyaya atılmayı, «ilk ölüm»ü, Peygamber'e atfedilen bir Hadis'le «ölmeden ölme»yi (mûtû kabla an tamûtû, ibn ed-Daiba, 220) ister.

Mistiklerin dilinde bu ölüme «silinme» (fânâ), «yokolma» denir. Bu, Hint Buddhizminde olduğu gibi, tutkuların sönmesi ve dünyadan kopmadır. Yaşamını Tanrı Buyruğu'na göre sürdüren sünnet ehli bu-dünyanın böylesine yadsınmasına karşıdır. Onlara göre de gerçek yaşam öte-dünyada başlar, ama bu-dünyadan kaçma ve «nefse eziyet» Tanrı Buyruğu değildir. Böylece sünnet ehli aile, şan, şeref, mülk gibi dünya nimetlerinden yararlanır ve değerine inanmadığı bu-dünyaya uymaya çalışır[34] Tanrı-âşığı burada yaşamla inanç arasında uyumsuzluk görür ve bundan kurtulmak için, özüyle sürekli bir savaşım içinde dünya bağlarından kurtulmaya çalışır. Çile yaşamının son aşamasında irade ve istek durur, dünya kayıtsızlık içine batar. Dünyayı yenme çabası burada ölümlü bir varlığın erişebileceği son sınıra dayanır. Bu aşamada Tanrı-âşığı, maddeden sıyrılmış olmanın bilincine varır. Artık o salt ruh olmuştur. Bu duruma mistikler «ışık olma» diyorlar. Tanrı-aşığı bu aydınlık içinde Tanrı'yı görür ve onun ışığında erir, onunla bir olur (ittihad).

Tanrı'ya ulaşan ve onunla bir olan sûfî, sünnet ehlinin tanımadığı, bilmediği bir dünyaya açılır. Görülerini (vision) dile getirmek için, çeşitli anlamlara gelen, anlaşılması güç ve yanlış yorumlara yol açabilen benzetilerden yararlanma zorunda kalır. Hallac (ölm. 921), kendinden geçmenin

coşkusu içinde ağzından dökülen «ene'l-Hakk» (ben Tanrı'yım) sözünü yaşamıyla ödemişti. Mistiklerin yaşantılarım anlatırken kullandıkları deyimler, çoğu kez dünya aşkının yaşantılarını andırır. Tanrı sevgisiyle kendinden geçen ve onunla bir olan, sevgilinin varlığında eriyip yok olan âşığa benzetir kendini. Bu erime yokolma değildir. Işık içinde eriyen, ateşte yanıp yeniden doğan «simurg» gibi, bu ışık içinde yeni bir yaşama kavuşur ve «ruh deryası»nda uzun bir yolculuğa çıkar[35]. Tanrı âşığı sayısız «menzil» (durak) lerden geçer ve sonunda evren ona tanrısal aydınlığın ışınları olarak görünür. Bu görüyü Irakî «bin camda ışıldayan tek güneş» diye tanımlıyor[36]. Dünya Tanrı'yı yansıtan bir aynadır. Tüm varlık bu aynada aydınlığa kavuşur, Madde ruh olur, gerçek gerçek olmaktan çıkar, karşıtlar ortadan kalkar, yerle gök, bu-dünyayla öte-dünya anlamlarını yitirir ve Tanrı âşığı dünyayı, yeryüzüne yansıyan ışınların çizdiği bir nakış olarak görür:

«Bahar geldi mi örtülerinden siyrılırsın. Yüzünün nuru toprağa dökülür ve görülmedik nakışlar belirir yeryüzünde» (Attar[37].)

Sûfîliğin Halka Sızması

Plotinus'un panteist felsefesinden olduğu kadar Buddhizmden de esinlenen bu öğretiler, İslâm ülkelerinde Mutezile gibi dar aydın çevrelerde değil, geniş halk arasında derin yankılar uyandırmıştır. Mevlâna'nın öğretisi halka sızmış ve Mevlevîlik yaygın bir tarikat olmuştur[38]. Yunus Emre, Kaygısız Abdal vb. mistik ozanlarsa doğrudan

doğruya halk arasından çıkmışlardır[39]. Türk halk yazını tasavvufla yuğrulmuştur. Mistik öğretilerin temelleri üzerinde, özellikle şiir ve musikiyle sürdürülen sanat etkinliği, âşık geleneğiyle günümüze kadar gelir.

Fakat bunun ötesinde, halk arasında, geniş anlamıyla bir dünya görüşü olarak da Sûfîlikten sözedilebilir. Sûfîler, sünnîler gibi sıkı sıkıya «kelâm»a bağlı kalmazlar. Tanrı âşığı bağnazlık nedir bilmez, hoşgörü onun karakterinin başlıca niteliğidir.

Karagöz figürlerini perdeye yansıtıp oynatan gölge oyuncusu, oynatacağı oyundan ötürü seyircinin onu bağışlamasını ister ve sûfîlerin hoşgörülerine sığınır. Oyun perdesi hem «hayal» hem «hakikat» perdesidir. Gerçi bu perdede biz sadece «zill ü hayal» (gölge ve görüntü) görürüz. Bunları gösterebilmek için karagözcü «perde kurar» ve «şem'a yakar». Odayı karartıp mum yaktı mı (budünyaya yüz çevirip tanrısal ışığa yönelme) perde aydınlanır (örtü kalkar) ve biçimler gerçek görünümleriyle ortaya çıkar. Büyük küçük, genç ihtiyar her seyirciyi güldürüp eğlendiren bu hayal oyununun ardındaki «hakikat»ı olgun kişi anlar. Perde üzerinde, bu-yalan dünyayı, bir gölge gibi gelip geçen insanları, onların anlamsız uğraşlarını seyreder ve evreni —perde arkasındaki oyuncu gibi— görünmeden yöneten Allah'ı düşünür[40].

Mistik öğretiler temelde ortodoks İslâm düşüncesiyle çelişmez. Bu öğretilerin çıkış noktası da ereği de Kur'an'dır. Allah'ın «Bir»liğinin açıklanması sûfîler için olduğu kadar sünnîler için de dinsel yaşamın amacıdır. Bilgi (tanrısal Doğruluk) sevginin kaynağıdır. Sûfîlerin Tanrı aşkı, Hıristi-

yan inancının temelindeki sevgi ile karıştırılmamalı. Hıristiyanlıkta sevgi bilgiye kaynak olur, Tanrı insanlara olan sevgisinden yeryüzüne inip cisim kazanır[41]. Burada tersine, sûfî Tanrı'ya doğru yükselerek maddeden sıyrılıyor ve aydınlığa kavuşuyor. Sevgi, Yunan düşüncesinde bir üreme ilkesidir, varlığın çoğalmasını ve zenginleşmesini sağlar. Mistik öğretilerde bir artma ve zenginleşme değil, Hint Buddhizminde olduğu gibi eksilme söz konusudur. Sevgi karşılıklı değildir, tek yanlıdır. Tanrı âşığı Tanrı'ya yaklaştıkça kendinden uzaklaşır, adım adım kendi varlığından sıyrılarak ortadan silinir. Tanrı ile «bir» olma, «iki»den «bir»in yokolup «tek»in kalmasıdır. Böylece mistiklerin çile yolu da tek olan Tanrı'nın erişilmezliğini ve Doğru'nun Tanrı Buyruğunda belirdiğini kanıtlar.

4

Tarikatların Örgütlenmesi

İslâm dünyasından sünnîlerin mistik öğretilere tepkisi, bunların örgütlenmesi ve halk arasında etkileri giderek güçlenen tarikatların ortaya çıkmasıyla artar. Tarikatların sosyal niteliği vardı. Tarikatın çekirdeğini, temel ilkesi mal mülk tutkusundan arınma olan ve bir şeyhin çevresinde çile yaşamı sürdüren dervişler oluşturuyordu. Bunlar tekke ve zaviyelerde yaşıyorlardı. Bu dar ve kapalı çevrenin dışında özel yaşamı ve mesleği olan ve tekkede sadece dinsel toplantılara ve âyinlere ka-

tılanlar vardı. Fakat tarikatın yaygınlaşmasına asıl neden olan, o tarikata yakınlık duyan geniş halk çevresiydi.

Tarikatların sosyal yardımlaşma niteliği yanında politik güçleri de vardı. Başlarındaki şeyhin otoritesi mutlaktı. Müritler ona gözü kapalı bağlanmak zorundaydılar. İslâmlığı kabul eden ve Ortaasya'dan batıya doğru yayılan Türkler, oradaki törelerini ve özellikle Şamanizm alışkanlıklarını unutmamışlardı[42]. Şeyhlerini, atalarının inandıkları şamanlarla özdeşleştiriyor ve onlarda doğaüstü güçlerin bulunduğuna inanıyorlardı. Şeyhlerin gösterdikleri mucizeler üzerine türlü öyküler anlatılıyordu. Halkın manevi eğitimi, sünni devlet kurumlarına karşı olan şeyhlerin elindeydi. Bunlar dinsel yasalara, şeriata uymuyorlardı, kendilerine göre yasalar çıkarıyor ve bir yaşam biçimi oluşturuyorlardı.

Nizâmiye Medreseleri

Sünnî-İslâm devleti için tehlike tarikatlardan olduğu kadar şiî mezheplerden de geliyordu. Bu mezheplerin başında Batınîlik vardı. Batmîlerin 10. yüzyılda Mısır'da şiî Fatımîler devletinin kurulmasına (909) büyük katkıları olmuştu. Bir yandan giderek yayılan tarikatlar, öteyandan Batınilik Abbasî halifelerini ürküten politik bir güç haline gelmiş, sünnî-İslâm devleti için tehlike olmaya başlamıştı. Bu tehlike sünnî-İslâm düşüncesinin ağırlık kazanmasıyla önlebilirdi. İslâm dünyasında bu dönemde giderek güçlenen Türk devletleri Sünniliği kabul etmişti ve şiilere karşı Abbasî halifelerinin yanında yer alıyorlardı. 10. yüzyıldan

sonra Şiîliğe ve Mutezileye karşı sünnî-İslâm öğretisine dayanan medreseler kurulmaya başlıyor. Devlet eliyle ilk medreseyi 11. yüzyılın başında Gazneliler kurmuşlardı. Yine bu yüzyılda Selçuklu veziri Nizâm al- Mulk, din öğretiminde tutarlık ve birlik sağlamak için, bir çok büyük kentte aynı eğitim ve öğretimi yapan Nizâmiye medreselerini kurduruyor. Bu medreselerin amacı İslâm dünyasında karışıklığa neden olan aşırı uçların gelişmesini önlemekti. Böylece örgütlenen Nizâmiye medreseleriyle din öğretimi devlet kontroluna giriyor ve devlet hizmetinde çalışacak olanlar burada yetiştiriliyor. Medrese öğretiminin temelini din bilimleri, Kelâm, şerh ve tefsir, Hadis, ve fıkıh oluşturuyordu[43]. Öğretim dili Arapçaydı. Öğretim metodu, daha önce söylendiği gibi, nakilcilikti, belleğe ve ezbere dayanıyordu.

Osmanlılarda Medrese

Medrese geleneği kısa zamanda sünnî-İslâm dünyasına yerleşiyor ve Selçuklulardan sonra bu öğretim sistemini Osmanlılar benimsiyor.

Koyu müslüman olan Osmanlılar, kendilerini inanç savaşçısı (mücahit) olarak görüyor ve İslâm inancını koruma, savunma ve yayma görevini üstleniyorlar. Osmanlı devlet örgütü dinsel inanç temelleri üzerine kurulmuştu. Din ve dünya işleri sultanın elinde toplanıyordu. Halifelik, Mısır'ın alınmasından sonra Osmanlılara geçiyor ve Osmanlı padişahları kendilerine Abbasî halifeleri gibi «Allah'ın yeryüzündeki gölgesi» (zill-ullah fil arz) adını veriyorlar.

Kısa bir süre içinde elde ettikleri büyük ba-

şarıyı Osmanlılar, dinsel inançtan aldıkları güce borçluydular. Osmanlı devlet örgütünde yeniçeri ocağı ve medrese, asker ve ilmiye sınıflarının yetiştiği başlıca kurumlardır[44]. Toplum düzeninin taşıyıcısı ve yöneticisi olan din ve devlet adamları bu kurumlarda yetişiyor ve devlet örgütündeki en üst katlara kadar (şeyh ül-İslâm, veziriâzam vb.) yükselebiliyorlardı. Osmanlı padişahlarının otoriteleri sınırsızdı. Emrindekiler padişahın iradesini kayıtsız şartsız uygulayan bir kapıkulu sınıfı oluşturuyorlardı. Bu bakımdan Doğu depotizm geleneği üzerine kurulu Osmanlı devletinin sadece görünüşte bir asker ya da din devleti niteliği taşıdığı söylenebilir[45].

Medrese eğitimi görenler kadı, müftü ve müderris oluyorlardı. Kadı bugünkü anlamda bir yargıç değildi, yetkileri ve görev alanı çok daha genişti. Her türlü hukuk işleri yanında pazar ve vakıfların kontrolu, fermanların uygulanması, önemli işler hakkında sultana rapor verme, din görevlilerinin atanması, görevleri arasındaydı. Yapılan işlerin şeriata uygun olması temel ilkeydi. Kadılar kendi bölgelerinde bundan sorumluydular. Müftülerin fetvaları onlara yol gösteriyordu. Sıkı bir hiyerarşi düzeni içinde olan ilmiyenin, üst düzeyinde Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri (ordu yargıçları) bulunuyordu. İlmiyenin başında şeyh ül-İslâm vardı. Şeyh ül-İslâmlık İstanbul müftisine verilen bir unvandı. Devlet işlerinin şeriata uygun olup olmadığının kontrolu onun göreviydi. Şeyh ül-İslâm gerçi Divan'a 19. yüzyılda girmişti, ama başlangıçtan itibaren padişah ve veziriazamla işbirliği içindeydi. Devletin iç ve dış işlerinde, hatta devletin geleceğini saptayacak olaylar-

da, savaşa girilmesi, sultanın tahttan indirilmesi, şehzadelerin ve devlet yöneticilerinin öldürülmesi vb. olaylarda onun fetvası alınıyordu. Görünüşte son söz onundu, aslında padişahın iradesi mutlaktı.

5

Osmanlı Tarihinde Batılılaşma Eğilimleri ve Medreseler

Bu devlet örgütü içinde Osmanlıların başarısı 16. yüzyılın sonlarına değin sürüyor. Bu dönemde Batı dünyası köklü değişiklikler yaşar. İnanç çağı kapanmıştır artık. Skolastik Ortaçağ düşüncesi geride kalmış, dinin boyunduruğundan kurtulan akıl özgürlüğe kavuşmuş ve bireysellik bilincinin uyandığı, dünya gerçeğinin ağır bastığı (insanın ve doğanın bulgulandığı) Yeniçağ başlamıştır. Böylece Batı uygarlığını bugünkü aşamaya getirecek olan bilim ve sanata sınırsız gelişme olanakları sağlayan yollar Batı dünyasına açılır.

Batı'daki çağ değişimine Osmanlı dünyası kapılarını kapatıyor. Osmanlılar, Ortaçağ Tanrı-devleti düzenini değiştirmek istemiyor, bu düzenin bekçisi ve koruyucusu olarak duyuyorlar kendilerini. Otoriteye bağlı düşünce yalnız devlet yönetiminde değil, aile ilişkilerine kadar yaşamın her alanında eğemen oluyor ve Osmanlı dünyasında bireysellik bilincinin uyanmasına, insan varlığının birey olarak değer kazanmasına olanak bırakmıyor. Batı'da yeni uyanan dünya gerçeğine yönelik özgür düşünceye açılamıyorlar. Gerçi Batı'da üs-

tünlük sağlayan teknik gelişmelere karşı kayıtsız kalamıyorlardı. Ateşli silâhlardan daha 15. yüzyılda İstanbul kuşatmasında yararlanmışlardı. Fakat düşüncede değişiklik yapabilecek yeniliklere karşı koyuyorlar. Her yeniliği dine karşı görüyor ve direniyorlar.

Başlıca eğitim kurumu olan medrese, Kanunî Sultan Süleyman döneminden sonra kendi haline bırakılıyor. M. Şerefettin Yaltkaya'nın «Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler» adlı yazısında söylediği gibi, inanç temeli üzerine kurulmuş olan vakıf geleneği sürüyor, her caminin yanına bir medrese yaptırılıyor, ama eğitim ve öğretim sorunları artık hiç ele alınmıyor. Medresenin içine bir düzen vermeden binasını yaptırmak âdet oluyor. Müderrislik «mücerret bir rütbe» halini alıyor. İçinde ders okutulmayan harap, yanmış medreselere bile müderris atanıyor. Molla çocuklarına, okuma yazma bilsin bilmesin diploma (ruus) veriliyor ve bunlar kadılık yapıyorlar. Bu düzensizlik içinde kendini yenileyemeyen medrese kurumu gerici ve cahil bir sınıfın üremesine neden oluyor[46] Batı icadı olan matbaacılığın ülkeye girebilmesi için ulema sınıfı fetva vermekte direnmişti ve Batı'da 15. yüzyılda ortaya çıkan matbaacılık, Osmanlı dünyasına ancak 18. yüzyılda (1727) girebilmişti, o da dinsel kitapların basılmaması koşuluyla.

Batı'nın üstünlüğü karşısında yenilgiler birbirini izlemeye başlayınca, devletin ayakta durabilmesi için, devlet ve eğitim kurumlarında değişiklik yapılması kaçınılmaz bir zorunluk oluyor ve Osmanlı tarihinde Batılılaşma dönemi başlıyor. Batılılaşma dönemi, ilerici ve tutucu güçlerin için için ya da açıkça savaşımıyla sürer ve her ileri

adım gerici güçlerin tepkisiyle karşılaşır. Bu dönemde Osmanlı tarihi türlü entrikalara sahne olur; isyanlar, kanlı olaylar birbirini izler. Ahmet III. zamanında Patrona Halil isyanı Başvezir İbrahim Paşanın öldürülmesi ve Padişahın tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştı. Kabakçı isyanında Padişahın kendisi (Selim III) öldürülüyor. Fakat bütün bu tepkiler reformları büsbütün önleyemiyor. Lâle döneminde ülkeye girmiş olan matbaacılığı, Patrona Halil isyanı ortadan kaldıramamıştı .Selim III. in askerlik kurumunun yenilenmesi yolundaki girişimleri, türlü kanlı olaylara karşın, Mahmut II. zamanında yeniçeri ocağının kaldırılması ve yeni bir düzenin kurulmasıyla sonuçlanıyor. Eğitim ve öğretim kurumlarında yapılan değişiklikler de kalıcı oluyor. Selim III. zamanında medreselerin yanında okullar, sıbyan okulları, rüştiye ve idâdiyeler, Mühendishane, Tıbbiye, Harbiye açılıyor. Yüksek öğretim kurumlarına Avrupa'dan uzmanlar getiriliyor, yabancı dil ve resim askeri okullarda zorunlu ders olarak öğretime giriyor. Teknik öğrenimin ve doğa bilimlerinin ders programlarına alınmasıyla öğretim metodunda da ister istemez bir değişiklik oluyor. Geleneksel nakilcilik metodunu sürdüren medreselerin yanında açılan okullarda gözlem ve deneye de yer verilmeye başlanıyor. Batılılaşma dönemi Osmanlı kültür yaşamının değişik bir görünüm almasına neden olur. Bu döneme kadar Doğu dünyası içinde kapalı kalan Osmanlılar, Batı'ya ve özellikle Fransız kültürüne açılıyorlar. İç zorunlar ve dış baskılar altında 1839' da ilân edilen Tanzimat hatt-ı Humayun'u, teokratik Osmanlı devletinin bir hukuk devleti kılığına bürünmeye zorlandığını gösterir.

Bugünün açısından geriye bakınca, bütün bu yeniliklere karşın, Batılılaşma yolundaki çabaların taklitçilikten öteye geçmediğini söyleyebiliriz. Bizi Batı'dan ayıran çağ-duvarı aşılamıyor. Batı'nın dümen suyundan giderek ona yetişilmeye çalışılıyor. Ortaçağ devlet düzeni içinde kaldıkça, Osmanlıların Ortaçağ düşüncesinden kurtulup, Yeniçağ düşüncesini benimsemeleri beklenemezdi. Tanzimat döneminde ne padişahın mutlak iradesi, ne de devlet düzeninin dayandığı dinsel temel sorunsal olmuştu. Tanzimat Fermanında, geri kalmışlığın başlıca nedeni olarak son 150 yıl içinde şeriattan uzaklaşılmış olunması gösteriliyordu[47]. Yenilikten yana olanlar da aktarma geleneğini sürdüren İslâm düşüncesinden kurtulmuş değillerdi. Onlar temelden bir değişiklik (devrim) gerektiğini görememişlerdi. İstenilenlerin, «islâhat»la elde edilebileceğini sanıyorlardı. Tanzimatçılar, Batı'daki gelişmelerin hazır sonularını alıyor, ama bu sonuçları oluşturan düşünceye (bir zamanlar Arapların Yunan düşüncesi karşısında oldukları gibi) açılamıyorlar. Özgür düşünce Osmanlı dünyasına yabancı kalıyor. Yapıcılık ve yaratıcılık yolunun ancak bağımsız düşünceyle açılabileceği, laik Türkiye Cumhuriyeti döneminde anlaşılıyor.

Bu yüzden bilime ve sanata, Batı'da Yeniçağda açılmış olan gelişme olanakları, bizde ancak Cumhuriyet döneminde açılır. Kuşkusuz Osmanlı dünyasında yoğun bir sanat etkinliği vardı. Osmanlı sanatı, şiiri, kitap ressamlığı, musikisiyle İslâm düşüncesinin ürünüydü ve bütün İslâm ül-

kelerinde olduğu gibi, burada da bütün sanatların ortak biçim-dili soyut bir nakış-dili olmuştu. Yeniçağ başladıktan sonra da doğaya açılamayan Osmanlı sanatı, bu nakış diline bağlı kalıyor, belli kalıpları yineleyerek yozlaşmaya başlıyor. Batılaşma döneminde sanatçılar dış etkiler altında biçim-dilini tazelemeye çalışıyor ve yavaş yavaş yeni sanat türlerine açılıyorlar. (18. yüzyılda köşklerin duvar ve tavanları manzara resimleriyle süslenmeye başlanıyor, roman, öykü, tiyatro, makale türleri yazma giriyor.) Ama temel düşüncede bir değişiklik olmadıkça bu çabalar yüzeyde kalıyor. Levnî, Ahmet III. surnamesini yaparken, Batılı sanatçı gibi resim yapmak istiyor. Ama doğacı sanatın ilkeleri olan anatomi ve perspektif bilgilerinden yoksun olduğu için, getirdiği yenilikler özentilikten öteye geçemiyor. İstanbul Resim ve Heykel Müzesinde yapıtlarını gördüğümüz «Primitifler» diye adlandırılan ilk Türk ressamları, doğadan resim yapmıyor, fotoğrafları kopya ediyorlardı. Doğacı resim Tanzimat döneminde askeri okullarda resim dersi gören ve Paris atölyelerinde yetişen sanatçı kuşağıyla Osmanlı kültür yaşamına giriyor[48]. Doğaya yüzyıllar boyu kapalı kalan bir ortamda yetişmiş olan bu kuşağın sanat anlayışı —fotoğrafı kopya etmese bile— doğayı tıpkısına taklitte kalıyordu. Üslûp özelliklerine karşı duyarlıkları uyanmamıştı ressamlarımızın. Doğayı arıyor, doğayı tuvale yansıtmak istiyorlardı ve bunu akademik resmin hazır kurallarını uygulayarak yapıyorlardı. Bu sanatçılar taklitçiliği aşamamışlardı. Sanata yaratıcılık yolu, ancak Cumhuriyet döneminde, özgür düşünmeyle açılıyor.

R. 8, 9

R. 10, 11

R. 12

III

ÇAĞDAŞLAŞMA YOLUNDA

1

Düşünce Devrimi

Çağdaş Türk kültürünü oluşturma çabaları Atatürk döneminde başlar.

Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasıyla, gücünü dinsel inançtan alan «cihangir» devletin yerini, çağdaş düşünce temeli üzerine kurulan bir hukuk devleti almıştı. Bu döneme kadar söz hakkı tanınmayan halk, Cumhuriyet devletinin taşıyıcısı oluyor. Asker ve ulema sınıflarının egemenliğine son veriliyor ve «hâkimiyet millete» geçiyor. Osmanlı devletinin «cihangirlik» ilkesine karşı Türkiye Cumhuriyetinin ilkesi «yurtta sulh, cihanda sulh» olmuştu. Ordu ülkenin koruyucusu ve barışın güvencesiydi. İlmiye sınıfı ortadan kalkıyor. Din ve dünya işleri birbirinden ayrılıyor. Laiklik, yeni devletin temel ilkesi oluyor[49] Eğitim ve kültür

işleri devlete bağlanıyor. Bu ilk aşamadan sonra çağdaşlaşma yolunda planlı ve düzenli biçimde yapılan devrimler birbirini izliyor.

Türk toplumunu otoriteye bağlı Ortaçağ düşüncesinden kurtarma ve özgür düşünme yolunu açma devrimlerin ereğiydi. Türk toplumu, devlet kurumlarından yaşam biçimine, kılık kıyafetine kadar değişiyordu. Değişikliğin taklit olarak kalmamasının tek yolu, çağdaş düşüncenin toplumca benimsenmesiydi. Biçimsel değişiklik öz kazanmalıydı. Düşünce devrimi devrimlerin en gücüydü. Din dogmalarına bağlı bir düşüncenin mirasçısıydık. Medrese kafası kanımıza girmiş, iliklerimize işlemişti. Batı düşüncesi uzun bir gelişim süreci içinde bugünki aşamaya varmıştı. Batı düşüncesi bilimsel düşünceydi, somut gerçeğe dayanıyordu. Bu düşüncenin benimsenmesi kolay olmayacaktı. Bunu Tanzimat dönemindeki deneyimler göstermişti. Bu uzun süreli bir eğitim sorunuydu. Yeni kuşakların bu doğrultuda yetiştirilmesiyle çözümlenebilirdi.

Bir yandan medreseler kapatılırken, çeşitli bilim dallarında öğrenim görmek üzere Batı ülkelerine öğrenci gönderiliyor. 1933'de Darülfünun yerine ilk üniversitenin kurulması, bunun için Batı ülkelerinden hocalar getirilmesi, özgür düşüncenin öğretilmesi yolunda atılan önemli adımlardı. Darülfünun, Batı örneğine göre kurulmuş bir yüksek öğretim kurumuyudu. Fakat bütün Tanzimat dönemi kurumları gibi o da özüyle değil, biçimiyle Batı'ya yönelikti. Medrese kafası Darülfünunda da sürüyordu. Darülfünunun kapatılıp İstanbul Üniversitesinin kurulmasına karar verildiği zaman, kuruluş hazırlıklarına katılan Prof. Malche rapo-

runu hazırlamadan önce, Türk gençleriyle konuşduğunu, gençlerin, hocaların düşüncelerini yinelemekle yetindiklerini, bir sorunu açıkça tartışmaya yanaşmadıklarını söylüyor. Bu gözlem ona yeni kurulacak üniversitenin amacının ne olabileceğini açıklığa kavuşturuyor. İstanbul Üniversitesi Türk gençlerine özgür düşünmeyi öğretecekti. Öğretim soyut düzeyde sürdürülmeyecek, gerçeğe yönelecek, nakil geleneğine değil, araştırmaya dayanacaktı[50]. İstanbul Üniversitesi, Ankara Dil-Tarih Coğrafya Fakültesine ve Dil ve Tarih Kurumları gibi araştırma merkezlerine öncü oluyor.

Araştırma ve öğretim birliğini ilke olarak benimseyen İstanbul Üniversitesi beklenmedik bir hızla gelişmeye başlıyor. Hitler döneminde Almanya'dan kaçıp Türkiye'ye sığınan bilim adamlarının bu gelişmede büyük katkıları vardı. Gelişme dönemi yaklaşık yirmi yıl sürecekti. 1946'da Üniversite özerkliğe kavuşuyor. Üniversite özerkliği, düşünce özgürlüğünün güvencesiydi. Öğretim ve araştırmayı politik iktidarların etkilerinden koruyacaktı.

Özgür Düşünce ve Yaratıcılık

Araştırma yolu artık açılmıştı. Bu döneme kadar varlığı üzerinde durulmayan alanlarda ülke çapında araştırmalara başlanıyor. Bağımsızlık savaşı ile Anadolu sevgisi uyanmıştı. İmparatorluğun son döneminde yabancılar Anadolu'da arkeolojik kazılar yapıyorlardı ve buluntuların bir kısmı onlara veriliyordu. Eski eserlerin korunması ve müzecilik hakkında daha Cumhuriyetin ilk yıllarında kanun çıkarılıyor ve üniversiteler çoşkuyla

kat kat Anadolu uygarlıklarını gün ışığına çıkarmaya çalışıyorlar[51].

Özgür düşünmenin özümsenmesinde sanatın büyük payı olduğunu Atatürk biliyor ve sanat eğitimine önem veriyordu. Sanayi Nefise'nin yerini alan Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde de, üniversitede olduğu gibi taze bir hava esiyor. Dış ülkelerden tanınmış sanatçılar atölyelerin başına getiriliyor. Türkiye'de ilk kez bir resim ve heykel müzesi kurulması, sanat dünyasının halka açılmasını sağlayacaktı. Sanat eğitimine verilen önem, yanlız görsel sanatlarda kalmıyor, tüm sanat dallarını kapsıyor. Devlet Konservatuarı, Devlet senfoni orkestrası, Tiyatro okulu vb. kurumların temelleri bu dönemde atılır. Bu dönem çağdaş Türk kültürünün tohumlarının atıldığı dönemdir. Düşünce özgürlüğü ortamı sanatçılara yaratıcılık yolunu açmıştı. Batı taklitçiliğinden kurtulmak istiyorlar, Anadolu'da kendilerini arıyor ve yaratıcılığın kaynağını kendi öz geleneklerinde bulmaya çalışıyorlar. Anadolu insanını irdeleyen, onun yaşantılarından süzülen Türk romanı bu dönemde ortaya çıkar. Ressamlarda üslup duyarlığı uyanıyor, artık akademik resmi taklit etmiyor, bireysel görüş ve yaşantılarından süzülen doğayı yansıtıyorlar. Musikimiz yazın ve resim sanatlarından daha geri kalmıştı. Minyatür ve divan edebiyatı dönemi çoktan kapandığı halde, tek sesli «nakışçı» Osmanlı musikisi hâlâ sürüyordu. Çok sesli biçimdilinin benimsenilmesiyle çağdaş Türk musikisi geleneğinin oluşmasına yol açılıyor[52]. R. 13, 14, 15, 16

Ankara bu dönemdeki yaratıcı atılımın simgesidir. Bozkırın ortasında ulaşım güçlükleri olan bir yerde Başkentin kurulması, kuşkusuz sadece

stratejik nedenlere dayanmıyordu. Yeni Türkiye'nin Başkenti geçmişin kalıtını taşıyan İstanbul olmamalıydı. Atatürk Büyük Nutuk'ta bu konuya değinerek «...kimileri 'İstanbul'un payitaht olması gereklidir ve olacaktır' diyorlardı. Bu sözlere dikkat edilirse, bizim 'Devlet Merkezi' teriminden çıkardığımız anlam ile, bu sözlerde 'payitaht' deyimini kullananların görüşleri arasında bir ayırım görmemek olanaksızdır» diyor[53]. Ankara donmuş Ortaçağ geleneklerini yıkıp, sıfırdan başlamayı simgeleyecekti. Modern yapıları, parkı, üniversitesi, sergi sarayı, stadyumu, tiyatro ve sinemalarıyla Ankara çağdaş bir kent olacaktı ve burada çağdaş bir yaşam sürülecekti. Türkiye'de ilk kez çeşitli sanat dallarından gelen sanatçıların, şehirci, mimar, dekoratör, ressam ve yontucunun ortak çalışmalarıyla bir kent kuruluyordu. 1920'lerde Batı'da ortaya çıkan ve tüm sanat dallarının ortak çabalarıyla gerçekleştirilebileceği düşünülen W. Gropius'un «büyük yapı» tasarısına Ankara'nın kuruluşu en güzel örneği veriyor[54].

2

Liberal Sisteme Geçiş ve Gericiliğin Yüzeye Çıkması

Devrimler gerçekleştirilirken Atatürk, tutucu güçlere şiddetle karşı koymak zorunda kalmıştı. Bastırılan tutuculuk için için sürüyor ve Atatürk'ün ölümünden sonra sinsice kendini belli ediyor. 1940'lı yılların sonuna doğru Büyük Millet Mecli-

sinde laiklik ve vicdan özgürlüğü üzerinde tartışmalar başlamıştı. 1 Mart 1950'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin oy kaygısıyla çıkarttığı bir yasayla bazı türbelerin yeniden ziyarete açılması, gerici tepkiye yeşil ışık tutmuştu. Bu tarihe değin Atatürk'ün kültür politikasına ters düşen bir şey yapılmamıştı. Tersine, Atatürk döneminde başlatılmış olan girişimler tamamlanmış ve bunlara yenileri eklenmişti. Anadolu çocuklarının kendi yörelerinde yararlı olmalarını sağlayacak köy enstitüleri açılmıştı. Halk evlerinin köylere kadar ulaşmasına özen gösteriliyordu. Kitaplığı olan, konferans, konser ve sergiler düzenlenen halk evleri, halk eğitimi için kurulmuş olan kültür merkezleriydi. Devlet tiyatrosu, tiyatro okulu ve opera da bu dönemde açılmıştı.

Çok partili demokrasiye geçiş de Atatürkçülük yolunda bir gelişmeydi. Atatürk döneminde iki kez tek parti egemenliğine karşı ikinci bir parti kurulması denenmiş, fakat bu deneyimler olumlu sonuç vermeyince, böyle bir girişim için zamanı erken bularak bundan vazgeçilmişti[55].

İkinci Dünya Savaşından sonra dünyada demokrasi havası esiyordu. Türkiye'de ister istemez bu yola gitmek zorundaydı. 7 Ocak 1945'de demokrat Parti kuruluyor. 1946'da iki dereceli seçimin yerini bir dereceli seçim alıyor ve Demokrat Parti seçimlere katılıyor. 1950'de iktidar el değiştiriyor. 27 yıllık bir iktidar döneminden sonra Cumhuriyet Halk Partisi muhalefete, Demokrat Parti iktidara geçiyor.

1950-60 arası iktidarda kalacak olan Demokrat Parti ile Türkiye'de yeni bir politika uygulan-

maya başlıyor. Kapitalist ülkelerde uygulanan liberal sistem, devletçiliğin yerini alıyor. Böylece Türkiye, İkinci Dünya Savaşından sonra giderek iki karşıt güç haline gelecek olan Amerika-Rusya ikilemi karşısında yerini seçmiş oluyor.

Demokrat Parti, ekonomide olduğu gibi kültür politikasında da liberaldı. Demokrat Partinin yönetime geçmesiyle günümüze değin sürecek olan liberal bir kültür politikası uygulanmaya başlıyor. Böylece kültür politikasında devletçiliğe son verilmiş oluyor. Oysa halk, Atatürkçülük çizigsinde bir kültür politikasını kendi başına sürdürecek düzeye daha gelmemişti. Yüzyıllar boyunca ihmal edilmiş, hacı hoca peşinde koşmuş, hurâfelere inanmış olan bir toplumun, Cumhuriyet tarihinin ilk yirmibeş yılı içinde bu düzeye gelmesi olanaksızdı. Bunu devletin başındakiler de bilmiyor değildi, ama halka yaranma, oy kaygısı ağır basıyor.

Liberal kültür politikası yolunda atılan ilk adım Arapça ezan okuma yasağının kaldırılması oluyor. Laiklik ilkesine dokunulmamıştı, ama «laiklik dinsizlik değildir» sloganı altında Atatürk döneminde bastırılan gericiliğin yeniden yüzeye çıkmasına yol açılmıştı[56]. Hoparlörlerle en yüksek perdeden okunan Arapça ezanı, her yerde imam-hatip okulları ve Kur'an kursları açılması, kontrolsuz dinsel yayınların yapılması, tarikatların canlanması, türbelerin yatır haline getirilmesi izleyecek ve gezici satıcıların sokak aralarında musaf ve türlü dua kitapları satmalarına, kadınların örtünmelerine ve Ayasofya'nın yeniden cami yapılmasının istenmesine kadar götürecekti.

Giderek yoğunlaşan ve liberal demokrasi ortamında kolay önlenemiyecek olan bir İslâmlık ve gericilik dalgası sarmıştı yurdu. Bu tehlikeli gelişme «Terakkiperver Cumhuriyet Partisi» kurulduğu zaman da başgöstermiş ve köklü önlemler alınması gerekmişti. Atatürk Büyük Nutuk'da bu olayı şöyle anlatıyor: «Parti, 'dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır' sözlerini ilke edinip bayrak gibi kullanan kişilerden, iyi niyet beklenebilir miydi? Bu bayrak, yüzyıllardan beri, bilgisizleri, bağnazları ve boş inançlara saplanmış olanları aldatarak özel çıkarları sağlamaya kalkışmış kimselerin taşıdıkları bayrak değil miydi? Türk Ulusu yüzyıllardan beri, sonu gelmeyen yıkımlara, içinden çıkabilmek için büyük özveriler isteyen pis bataklıklara, hep bu bayrak gösterilerek sürüklenmemişmiydi?

Cumhuriyetçi ve ilerici oldukları sanısını vermek isteyenlerin, yine bu bayrakla ortaya atılmaları; dinsel bağnazlığı çoşturarak, ulusu, Cumhuriyet'e, ilerlemeye ve yenileşmeye karşı kışkırtmak değil miydi? Yeni Parti, dinsel düşünce ve inançlara saygı perdesi altında: 'biz Halifeliğin yeniden kurulmasını isteriz. Biz yeni yasalar istemeyiz. Bize eski yasalar yeter. Medreseler, tekkeler, bilgisiz softalar, şeyhler, müritler biz sizi koruyacağız; bizimle birlik olunuz! Çünki, Mustafa Kemal'in partisi Halifeliği kaldırdı. Müslümanlığı zedeliyor, sizi gâvur yapacak, size şapka giydirecek!' diye bağırmıyor muydu? yeni Partinin ilke edindiği sözler bu haykırışlarla dolu değil midir?..... yaptığımız Devrim'in genişliği ve büyüklüğü karşısında

eski kurumların ve boş inançların birer birer yıkılışını gören bağnaz ve gerici kimseler, 'dinsel düşünce ve inançlara saygılı' olduğunu bildiren bir partiye ve özellikle bu partinin içindeki tanınmış kişilere dört elle sarılmaz mı? Yeni parti kuran kişiler bu gerçeği anlamış değil midirler? Öyleyse, ellerine aldıkları din bayrağı ile ulusu ve memleketi nereye götürmek istiyorlardı? Böyle bir soruya verilmesi gereken yanıtta, 'aymazlık, iyiniyet, umursamazlık' gibi sözler, yurdu ilerleteceğim diye ortaya atılan bir partinin ileri gelenleri için özür sayılamaz[57].»

Terakkiverver Cumhuriyet Partisi'nin kapatılılışından altı yıl sonra Atatürk, çok partili rejimi bir kez daha deniyor. Fakat aynı tehlikeyle yine karşılaşıyor ve yeni kurulan partiyi derhal kapatmak zorunda kalıyor[58].

Gericiliğin tepmesinde, geçmişle olduğu gibi bu kez de oy kaygısıyla durmadan ödün veren politikacıların yanı sıra aydınların bir kesiminin de büyük payı vardı. Geleneklerimizden kopmuş olduğumuz, yeni kuşakların babalarının dilinden anlamadıkları öne sürülüyor, gençlere Osmanlıca ve Arap harfleri öğretilmesi, din eğitimi verilmesi gerektiği savunuluyordu. Atatürkçülüğe açıkça bir tepkiydi bu. Atatürk'ün gericiliğe karşı kesin tutumu dine karşı sayılmış, vicdan özgürlüğüne dayanan din anlayışı yadırganmıştı.

Bu tepkiyi doğal karşılamak gerekir. Yüzyıllar boyu özgürlük tanımamış, mutlak otoriteye bağlı yaşamış bir toplumun vicdan özgürlüğünü benimsemesi kolay değildi, Arapça, kişiyle inancı arasında bir duvar olmuştu. Bilmediği anlamadığı bir dilden okunan dualar, halkı körükörüne inan-

ca, bağnazlığa sürüklemiş, hocaların elinde oyuncak haline getirmişti. Kişiyi vicdan özgürlüğüne ancak bilinçli inanç götürebilir. Bunun için değilmidir ki Atatürk döneminde Arapça ezan yasaklanmış, Kur'an camilerde Türkçe okutulmaya başlanmıştı[59]. 1950'de bu yasağın kaldırılması, görünüşte özgürlük adınaydı. Gerçekte gericiliğe ödün verilmişti; gözükapalı dindarlığa sürüklenen halka düşünme özgürlüğüne giden yol kapanmıştı.

3

Plansız Kültür Politikası ve Sonuçları

1928'de harf devrimiyle başlayan okuma yazma seferberliği öğrenme ve aydınlanma gereksinimini aydınlar çevresinin ayrıcalığı olmaktan çıkarmış, halka yayılmasını sağlamıştı. 1950'den sonra açıkça ortaya çıkan gerici eğilimlere karşın öğrenme gereksinimi giderek artacak ve devlet de bunu görünüşte destekleyecekti.

Yurdun her yanında okullar açılıyor. Yalnız devlet okullarının değil, özel okulların da sayısı gün geçtikçe artıyor. Özel dersaneler, özel yüksek okullar, akademiler, Anadolu'da yeni üniversiteler kuruluyor. Olumlu görünen bu gelişme plansızlık yüzünden olumsuz sonuçlar verdi. Çünki din işlerinde olduğu gibi eğitime de parti politikası karışmıştı. Geleceği gözönünde tutan sistemli bir eğitim planı uygulanmadıktan başka, ders kitapları da politik iktidarların eğilimlerine göre değişiyordu.

Nüfusun hızla artması yeni bir okuma yazma seferberliği gerektiriyordu. Toplumun yapısı gereği ilkokullar, yöresel gereksinimleri karşılayacak köy enstitüleri, meslek ve teknik okullar açılmalıydı. Oysa —seçmenlerin isteğine göre değişen— yüksek öğretime yönelik iddialı bir program uygulanıyor, olur olmaz her yerde lise açılıyor. Plansız ve üzerinde yeterince düşünülmeden açılan bu liselerde öğretim, gereğince yürütülemiyor, kitaplık, laboratuvar, araç gereç yokluğu, öğretmen eksikliği yüzünden soyut düzeyde ezbere dayanan yarım yamalak bilgi yüklemesine dönüşüyor. Böylece öğrenciler ciddî bir öğrenim göremiyorlar ama liseyi bitirip yüksek öğrenim aşamasına geliyorlar.

Bu plansız kültür politikası yüksek öğretimde ciddî sorunlar yaratıyor. Liselerde olduğu gibi üniversitelerde de öğretim, yaşamdan koparak soyut bir düzeye kayıyor, ezbercilik ve bilgi aktarmacılığına dökülüyor. 1933'de İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşundaki amaç (özgür düşünmeyi öğretme) unutuluyor ve 1950'den sonra İstanbul Üniversitesi de aralarında olmak üzere, yüksek öğretim kurumlarında aktarmacılık geleneği yeniden egemen oluyor. Özgür düşünceye öncülük etmesi gereken sanat kurumları bile medrese geleneğinin bilgi aktarmacılığına düşüyor. Örneğin son yıllarda, inandırıcı bir gerekçeye dayanmaksızın, üniversite statüsüne sokulan Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde, resim öğrencisinden lisans tezi, asistan olacak ressamdan doktora yapması isteniyor. Sanatçıdan yaratıcılık yerine, akademik mesleğin kağıt üzerinde kalacak olan aşamalarından geçmesi bekleniyor.

Eğitim alanında ezbercilik öylesine ağır basıyor ki, orta ve yüksek öğretime başlarken uygulanan test sistemi bile, aslında bir genel yetenek sınaması olarak düşünüldüğü halde ezberciliğe dönüştürüldü. Öğrencinin başarı sağlayabilmesi için, hazır bilgi aktarmacılığı yapan dersaneler açıldı son yıllarda. Yüksek ücret karşılığı öğrencileri giriş sınavına hazırlayan bu dersaneler, testleri çözümleriyle uygulayarak salt ezberciliğe yol açıyorlar. Böylece hem test sistemi amacından saptırılıyor, hem de öğrenim varlıklı sınıfın ayrıcalığı haline getiriliyor[60].

Son yıllarda üniversiteler arası giriş sınavına başvuranların sayısı yüzbinleri aştı. Bu gençlerin bir kısmı üniversitelere alınabilecek. Açıkta kalanlar ne olacak? Bu sorun plansız kültür politikasının olumsuz sonuçlarından biri. Ama bununla da bitmiyor, üniversiteye girebilen de yeni sorunlarla karşılaşıyor. Merkezi sistemle üniversitelere alınan gençlerin çoğu istediği alanda okuma olanağı bulamıyor, üniversiteyi bitirdikten sonra da kendi mesleğinde iş bulamıyor. Gümrükte çalışan sanat tarihçilerine, ticaret yapan jeofizikçilere vb. güncel yaşamda sık sık rastlıyoruz.

Böylece son otuz yıl içinde yaşamda işlevini bulamayan, toplum gerçeklerine kapalı, acılaşmış bir yarı aydın sınıf yetişdi. Bu genç kuşaktan Atatürkçülüğü anlaması beklenebilir miydi? Gerçi Atatürk hiç bir zaman unutulmamıştı. Her vesileyle anılıyor, okullara, resmi dairelere resimleri büstleri konuluyor, yaşamı, devrimleri daha ilkokulun birinci sınıfında öğretilmeye başlanıyordu. Ama Atatürkçülük tarihsel olaylar içinde dondurulmuş, bir kalıp, bir dogma haline gelmişti. Siya-

sal ideolojilerin ürediği toplum çağında yaşıyoruz. Dogmalar çok. Kimi Atatürk'ün humanist milliyetçiliğini şovenizm haline getiriyor, kimi kapitalist ülkelere karşı açılan Bağımsızlık Savaşına dayanarak Atatürkçülüğü aşırı sol akımlarla bir sayıyordu. Düşünme özgürlüğünden yoksun, Türkiye'nin gerçeklerini göremeyen —çoğu işsiz gençler türlü yabancı ideolojilere saplandılar ve birbirinin dilini anlayamaz oldular. Hızla gelişen ve silâhlı çatışmalara kadar götüren bir sağ sol ikiliği çıktı.

4

12 Eylül 1980 Türkiyesi

12 Eylül Türkiye'yi anarşi ve terörün doruğuna vardığı ve siyasi partilerin çekişmeleri yüzünden hükümetlerin iş yapamaz hale geldiği bir ortam içinde buldu. Çok partili demokrasiye girdiğimizden bu yana Türk Silâhlı Kuvvetleri üçüncü kez yönetime el koymak zorunda kalıyor. Bunların hiç birinde siyasî iktidarı ele geçirmek amaçlanmıyordu. Kültür alanında olduğu gibi ekonomide de ülke bunalıma girmişti. Bir yandan giderek yoğunlaşan ekonomi bunalımı ve işsizlik, öte yandan tırmanan anarşi, Cumhuriyetin geleceğini tehlikeye düşürüyordu. Tehlike zillerinin çaldığı anlarda Türk Silâhlı Kuvvetleri duruma egemen oluyor. İki kez kısa bir süre içinde Ordu tarihsel görevini yaptıktan sonra iktidarı sivil yönetime bırakarak çekilmişti. 12 Eylül'de kuşkusuz böyle olacaktır. Çünki askerliğin politikanın üstünde ve öte-

sinde tutulması, Atatürkçülüğün temel ilkelerinden biridir[61]. Ama 1980 yılında olaylar, 1960 ve 70 yıllarında olduğundan çok daha büyük boyutlara ulaşmıştı. Düzen sağlanması ve demokrasi ortamına dönülmesi daha uzun bir zamanı gerektiriyor.

Bu gecikme, Türkiye'deki durumu yeterince değerlendiremeyen bazı yabancı ülkelerde demokrasiye son verildiği kaygısını uyandırıyor. İçerdeyse, gerici çevreler bu gecikmeden dolayı umuda kapılıyor: tarih boyunca Türklerin kurdukları devletler «asker-devlet» niteliği taşımıştı. Hukuk devleti kavramı, Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde bize Batı'nın baskısı altında girmişti, toplumsal yapımıza uymuyordu. Son otuz yıl içinde Ordunun üç kez yönetime karışma zorunda kalması bunu yeterince kanıtlamıyormuydu? Ülke ancak bu dönemlerde huzura kavuşabiliyordu. Böyle düşünenlere göre Türk toplumu için sağlıklı yönetim askerî yönetimdi.

Bu düşünceyi, tarih bilincinden yoksun bir yarı-aydın çevrenin savunduğunu hemen söyleyelim. Osmanlıların, gücünü İslâm inancından alan bir teokratik-asker devleti kurmuş olduklarını biz de bu yazıda açıklamaya çalıştık. Ne var ki bu devlet modeli çoktan tarihe karıştı. Ereği çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma olan Atatürk Türkiyesi'nin, 20. yüzyılın sonunda geriye dönüp Ortaçağ devlet modelini gerçekleştirmeye kalkacağı düşünülemez. Başta Ordu olmak üzere toplumun büyük çoğunluğunun, tutucu çevrenin düşüncesine katılmaması, bütün tepkilere karşın, Atatürk'ün yolundan şaşmadığımızın başlıca kanıtıdır.

Yeniden Kazanılması Gereken Atatürkçülük

1981 yılının Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü olması mutlu bir raslantı oldu, bizi bir hesaplaşmaya, Atatürkçülüğün içeriği üzerinde düşünmeye götürdü. Bir çok seminerler düzenlendi, konferanslar verildi, yayınlar yapıldı. Toplumun her kesiminde Atatürk anıldı ve Atatürkçülük üzerinde konuşuldu. Bütün bunlardan çıkan sonuç şu oldu: Atatürk devrimi temelde bir düşünce devrimidir, dogmatik düşünceden kurtulup özgür, bilimsel düşünceyi benimsemedir. Bilimsel düşünce sürekli bir gelişme içindedir. Atatürk, «beni değil, bilimi izleyin» demişti. Çağdışı kalmış bir toplumu zaman akışı içine sokmuştu. Biz Atatürkçülükten çağdışı kalmamayı, gelişim içinde olmayı, yapıcılığı ve yaratıcılığı anlamalıyız.

Ne var ki yukarda açıklamaya çalıştığımız gibi, son otuz yıl içinde Atatürkçülüğün özünden çok uzaklaşmış bulunuyoruz. Bizi içine düştüğümüz bunalımdan kurtaracak tek yolun Atatürkçülük olduğuna ulusça inanıyoruz. Ama onun gözden yitirdiğimiz içeriğini nasıl yeniden kazanabiliriz?

Bu soru, üzerinde düşünülmesi gereken çok yanlı bir eğitim sorunu olarak karşımıza çıkıyor. Bugün uygulanan eğitim ve öğretim sisteminin genç kuşakların Atatürkçülük doğrultusunda yetişmelerini sağlayamadığını artık anlamış bulunuyoruz. Tüm eğitim ve öğretim sisteminde reform yapılması gerekiyor. Pek yerinde olarak bu işe yüksek öğretimle başlandı ve 1981 yılında yüksek öğretim yasası çıkarıldı.

Yüksek Öğretim Kurumu

Atatürkçülüğü gençliğe yeniden kazandıracak olan bir yüksek öğretim reformundan, 1950'den bu yana hortlayan medrese alışkanlıklarına son vermesi, özgür düşünme ve yaratıcılık yolunu açması beklenirdi. Ne yazık ki yeni yasanın getirdiği değişiklikler bekleneni gerçekleştirmekten uzak kaldı. Bu yasa, yüksek meslek okullarında da öğrenciyi araştırıcılığa ve yapıcılığa özendirecek yerde, üniversiteleri meslek okulu düzeyine indiriyor. Üniversite özerkliğini kaldırıyor, yönetimi Yüksek Öğretim Kuruumuna bırakıyor. Yüksek Öğretim Kurumu, kısa adıyla YÖK, devlet eliyle kurulan üniversiteler üstü bir yasama organıdır. Üyelerinin çoğunluğunu üniversite dışından atananlar oluşturuyor. Üniversite rektörlerinin ve dekanlarının bile üniversite dışından atanmasına olanak veriliyor bu yasada. Öğretim üyelerine iş güvencesi tanınmıyor. YÖK'ün temel ilkelerine uymadığı gerekçesiyle bir öğretim üyesi cezalandırılabileceği gibi, işinden de uzaklaştırılabiliyor. Bu koşullar altında gelecekte siyasal iktidarların esintisine göre biçim değiştirebilecek bir üniversitede düşünce özgürlüğünden söz edilebilir mi? İş güvencesi ve düşünce özgürlüğü olmayan yerde bilimsel araştırma yapılabilir mi?

Üniversite özerkliğinin kaldırılması iki gerekçeye dayanıyor:

1 — Anarşi üniversitelerden kaynaklanmış ve özerklik ortamında bütün ülkeye yayılmıştır. YÖK bu anarşiye karşı koyabilecek güçtedir.

2 — Ülkemizdeki 19 üniversitenin çoğunu mahrumiyet bölgelerinde açılan ve henüz işlerlik

kazanmamış olan üniversiteler oluşturuyor. Öğretim üyeleri büyük üniversitelerde toplanıyor ve oralara gitmek istemiyorlar. Atama yoluyla YÖK bu üniversitelerin «taze kan»la beslenmesini ve bu bölgelerin kalkınmasını sağlayacaktır.

Bu gerekçelerin sağlam bir temele dayanmadıklarını ve inandırıcılıktan yoksun olduklarını hemen söyleyelim. Anarşinin, dogmalara saplanan bağnaz bir düşünceden kaynaklandığını yukarda açıklamaya çalıştık. Gençliğin özgür düşünmeye alıştırılamamasında kuşkusuz üniversitelere de sorumluluk düşüyor. Ama dünyanın her yerinde özgür düşünce özgür üniversite bünyesi içinde doğmuştur. Bizde de böyle olacağı beklenebilirdi. Son yirmi yıl içinde Batı ülkelerinin pek çoğunda gençliğin başkaldırmasıyla karşılaştık. Bu ülkelerin hiç biri bunun sorumluluğunu üniversite özerkliğine yüklemedi, anarşiyi önlemek için hiyerarşik otoriter sisteme yönelmedi, üniversiteleri bir Ortaçağ kurumuna dönüştürmedi. Çünki özerklik, anarşi hareketlerinin düşünce düzeyinde kalmasının tek güvencesiydi. Bu yüzden anarşi oralarda hiç bir zaman buradaki boyutlara ulaşmadı, kanlı olaylara dökülmedi. Otorite baskısı ve hiyerarşi düzeni içinde öğretim yapan bir üniversitede ancak medrese geleneği sürdürülebilir, yapıcılık ve yaratıcılık beklenemez.

Mahrumiyet bölgelerindeki üniversitelerin kalkındırılmalarına gelince, bu üniversiteler, yukarda belirttiğimiz gibi, plansız bir kültür politikasının acı ürünleridir. Üniversite açmakla mahrumiyet bölgeleri kalkınamazdı, ama buralarda açılan üniversiteler gelişmemeye mahkûm kalacaklardı. Nitekim bunların çoğu üniversite niteliği

taşımaktan çok uzak kaldı. Genç öğretim üyelerinin oralara atanmasıyla bu üniversitelerin gelişeceği düşünülemez. Doktorasını ya da doçentliğini yeni yapmış olan daha yetişme çağındadır ve ona araştırma ortamı içinde gelişme olanağı verilmelidir. Para ve ünvanla ödüllendirilerek mahrumiyet bölgelerine gönderilen, gelişme ortamı bulamayacak, öğrendiklerini yinelemekle yetinecek. Böyle bir öğretimin ne öğretim üyesine yararı olabilir ne de öğrenciye. Bilim hızla gelişiyor. Bazı alanlarda bilimsel araştırmalar öylesine hızlı ki, bunların günü gününe izlenmesi gerekiyor. Varlığımızı sürdürebilmek için, bu gelişmenin dışında kalmamamız gerekiyor. Bilim adamlarına bugün her zamandan çok ihtiyacımız var. Bunların yetişmelerini sağlamak, savurganlıktan kaçınmak zorundayız. Yaltkaya'nın Osmanlı medreseleri için söylediklerinden ders almalıyız. Hazırlıksız açılan üniversitelerde bilim adamı yetişemez.

Atatürkçülüğün yeniden kazanılmaya çalışıldığı bir dönemde en iyi niyetlerle yapılması düşünülen reform yasasının, Atatürkçülüğün temel ilkelerine böylesine ters düşmesi çok üzücü.

Yasanın çıkarıldığı günlerde TRT'nin hazırladığı açık oturumlardan ve basına yansıyan demeçlerden, bu yasanın, üniversitelerin kendi içindeki tutucu güçlerden kaynaklandığı anlaşılıyor. Bu güçler bugün «ulema sınıfı otoritesi»nin özlemi içinde, kendileri için iş başına geçme saatinin çaldığı kanısında olmalılar.

Tutuculuk Cumhuriyet öncesinden kalıt bize, kuşaktan kuşağa geçerek ve gittikçe güçlenerek günümüze kadar geldi. Prof. Ö. Köknel, «Cumhuriyet Gençliği ve Sorunları» adlı kitabında, 1924'-

de bazı öğretim üyelerinin üniversite bahçesinde fotoğraf çektiren öğrencilere «resim çektirmek günahtır» diye tepki gösterdiklerini yazıyor[62]. Bu kafanın, yeni üniversitenin kurulmasıyla değişeceği beklenemezdi. Atatürk döneminde gericilerin sesi kesilmişti. 1950'den sonra liberalizm ortamında bunlar güçleniyor ve Atatürkçülük maskesi altında etkinliğe geçiyorlar. 1940'lı yılların sonunda Büyük Millet Meclisi'nde din konusunda fırtınalı tartışmalar geçmiş ve ödün verilmeye başlanmıştı[63]. 1949'da Ankara üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, başıboş kalan din eğitimi kontrol altına alma gerekçesiyle (!) kurulmuştu. Bir süre sonra gerekçenin tersine döndürüldüğüne ve gericiliğin Üniversite içinde ağır basmaya başladığına tanık olduk[64]. 1960'dan sonra tutucuların sesi yükseliyor ve açıkça devrimlere karşı koyuyorlar. Atatürkçülerle aralarında karşılıklı polemik başlıyor. Tutucuların sözcülerinden Prof. Ali Fuat Başgil, «Din ve Laiklik» adlı kitabında Kur'an'ın Arapçadan başka dilde okunmasının doğru olmayacağını, dedelerimizin 'taklidî bir îman'la rahatça yaşamış olduklarını, medreseler kapatıldığı için din eğitiminde boşluk kaldığını, din bunalımından kurtulmak için ilim ve naklin uzlaştırılması gerektiğini ve bir 'Müslüman Milletler Şurası' toplanarak 'İçtihat Encümeni' kurulmasını savunuyor[65].

İlk ve Orta Öğretimde Din Dersleri

Uyanık olmalıyız. Tutucu eğilimler, ilk ve orta öğretimde yapılması düşünülen reform projelerine de sızıyor. Dinin vicdan sorunu olarak öğretimden uzak tutulmasının olumsuz sonuçlar ver-

diği gerekçesiyle okullara zorunlu din dersleri ve seçmeli Kur'an kursları konulması düşünülüyor. Gerçekten liberalizm ortamında meydanı boş bulan softaların elinde ilkel olduğu kadar zararlı bir din eğitimi aldı yürüdü. Kur'an kurslarında ilkokul çağındaki çocuklara Arap harfleri öğretiliyor, Arapça Kur'an ezberletiliyor, bu çocukların taze beyinleri zorlanıyor ve çağdışı öğütlerle yıkanıyor. Buna son vermek gerekiyor.

Ama okullarda zorunlu din öğretimiyle bu önlenebilir mi? Hiç sanmıyoruz. Önlenmesi bir yana, açıkça söyleyelim, okul dışı sürdürülen din eğitiminin, okullara girmesiyle daha da güç kazanacağından ve laiklik ilkesine gölge düşüreceğinden korkuyoruz. Okullarda okutulacak din derslerinin niteliği ne olacak? Din kitaplarını kimler yazacak? Bu dersleri kimler okutacak? Bu sorulara Milli Eğitim Bakanlığı da hemen yanıt verememiş olmalı ki, karar çıktığı halde uygulanması ertelendi. Nasıl bir çözüm arandığını bilmiyoruz, ama bu sorulara yanıt bulmakla temel sorunların çözülebileceğini sanmıyoruz.

Din eğitimi sorununa Atatürkçülüğün temel ilkesinden çıkarak yaklaşmak gerektiği kanısındayız. Bu doğrultuda yapılacak bir din eğitimi, dinsel inancı, körükörüne özümsenen bir inanç olmaktan kurtarıp bilinç düzeyine çıkarma olabilir ancak.

Böyle bir eğitim ilkokul çocukları için söz konusu değildir. Bu yaştaki çocuklardan dinsel sorunlar üzerinde düşünme beklenemez. Çocuk gördüğünü, işittiğini kapar ve yineler. Bu yaşlarda din eğitimi ailede verilir. Atatürk bir konuşmasında bu gerçeğe parmak basarak «Analarımızın, babaları-

mızın kucaklarında verdikleri dersler bile, bize dinimizin temelini anlatmağa kâfidir[66] diyor. Dinsel inancın güvencesi çocuğun çevresinde gördüğü töre ve geleneklerdir.

Fakat lise çağındaki bir gencin dinsel inancı bilinç düzeyine çıkarılmalıdır. Ezbere değil, anlamaya dayanan bir din öğretimi gerekir. Herşeyden önce İslâm dininin ilkeleri ve Doğruluk anlayışı üzerinde düşünebilmek için, Kur'an Türkçe okunmalıdır[67]. İslâmlığın karşılaştırmalı din tarihi içinde yeri nedir? İslâm düşüncesi nasıl oluşmuştur? İslâm düşüncesinin Yunan felsefesiyle ilintisi nedir? Kalıcı olan ve İslâm kültürünü etkileyen mezhepler ve düşünce akımları nelerdir? Bu ve benzeri sorunların yanıtlanmasında hazır bilgiyle yetinmemeli, kaynaklara gidilmelidir.

Böyle bir din dersinin din eğitiminden uzaklaştığı, din felsefesi ve din tarihi kapsamına girdiği ileri sürülebilir. Doğrudur. Laik bir ülkenin okullarında uygulanacak din öğretiminin amacı ancak dinsel inancı bilinç düzeyine çıkarma doğrultusunda olabilir. Din eğitimi nesnel düzeyde, yan tutmaksızın yapılmalı, düşünceye özgürlük yolunu kapatmamalıdır. Kişiyi vicdan özgürlüğüne, din karşısında özgürce tavır almaya götürmelidir. Dogmatik düşüncenin bekçisi olan medreselerde bundan kaçınılır ve düşünmeyi gerektiren sorunlar «felsefiyattır» diye bir yana itilirdi[68]. Osmanlı dünyasında medreseler düşünme yolunu kapatmışlardı. Bu yüzden İslâm düşüncesinin açılma döneminde geniş ölçüde bir İslam felsefesi oluştuğu halde, sonradan Osmanlı medreselerinde sünnî-İslâm inancının dışında hiçbir düşünceye yaşama hakkı tanınmıyordu. Düşünme yolu, medreselerin kapa-

tılmasıyla açıldı toplumumuza. Özgür düşünmeden korkmamalıyız. «Hayatta en hakiki mürşit ilimdir» sözü yolumuzu aydınlatmalı. Dinsel inancın bilinç düzeyine çıkarılması yolunda atılan ilk adımın Kur'an'ın ve ezanın Türkçe okutulmasıyla atılmış olduğunu unutmamalı ve bu yoldan ayrılmamaya çalışmalıyız.

Dil Bilincinin Uyanması

Atatürkçülüğü yeniden kazanma yolundaki çalışmaların üzerinde toplanacağı iki temel sorun, ister istemez dil ve tarih olacaktır.

Bir toplumda milliyetçilik bilincinin uyanması için, her şeyden önce diline ve tarihine sahip çıkması, düşüncelerini öz diliyle anlatabilmesi ve geçmişini tanıması gerekir.

Osmanlı toplumunda dil ikiliği vardı. Osmanlıca halkın dili değildi. Güncel yaşamda konuşulan ortak bir anlaşma aracı olmaktan çok Arapça, Farsça, Türkçe karışımı yapay bir kitabet ve bürokrasi diliydi. Resmi yazılar, kronik, seyahatname, divan edebiyatı bu dille yazılıyordu. «Saray teşrifatı»na bağlı üst sınıfın davranışını (kapıkulu ahlâkını) dile getiren Osmanlıcada biçime özel bir değer veriliyordu. Kendini alçaltıp karşısındakini yüceltme, temel nezaket kurallarından biriydi. Kendinden, yakınlarından, evinden söz ederken bendeniz, kulunuz, cariyeniz, fakirhane vb. deyimler kullanılırdı. Buna karşılık «siz» yerine «zâtı âliniz» (yüce kişiliğiniz), «eviniz» yerine «devlethane» vb. yüceltici sözler söylenirdi. Uzun tümceler, terkip, teşbih, istiare, telmih, kinaye ve türlü sözcük oyunlarıyla donatılıyordu dil. Bir şeyi adıy-

la söylemek neredeyse unutulmuştu. Yazı yazanlar ağdalı ve süslü dil kullanmakta sanki yarışıyorlardı. Osmanlıca belli biçim ve kalıplar içinde dondurulmuştu, yaşayan, canlı bir dil değildi.

Osmanlı dünyası kendi içine kapalı kaldığı süre dilin gelişmesi gereksinmemişti. Tanzimattan sonra Batı kültürü daha yakından tanınmaya başlayınca, bir düşüncenin anlatılabilmesi için, dilin kalıplardan kurtulması gerektiği bilinci uyanıyor. Yaşayan dil halk diliydi, ama yeterince işlenmemişti. Batı'dan Osmanlı dünyasına yeni giren düşünceleri anlatacak nitelikte değildi. Bu yüzden yenilikten yana olanlar, halk dilinden yararlanamıyorlardı. Divan şiirine «süslemedir» diye karşı çıkan vatan ve hürriyet şairimiz Namık Kemal, halk dilinden yana olduğu halde, halk diliyle yazamıyordu[69].

Yenilikten yana olan bu dönem yazarlarının dili Osmanlıcaydı. Bütün tanzimatçılar gibi onlar da yeniliği istiyorlar, ama eskiden bir türlü kopamıyorlardı.

Böyle olduğu halde yine de dilde bir kıpırdama başlıyor. 1831'de çıkan ilk gazete «Takvim-i-vâkâyi», dilin sadeleşmesi yolunda atılan ilk adım oluyor. Bu gazetenin yayınlanışındaki amaç, islâhat hareketlerini halka duyurmak ve benimsetmekti. Bu yüzden yazıların, elden geldiğince halkın anlayabileceği bir dilde yazılması isteniyor. Prof. Rağıp Özdem'in «Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz» adlı yazısında dildeki bu uyanışı ve sadeleşme yolundaki gelişmeyi somut biçimde izleyebiliyoruz[70]. 1839'dan harf devriminin yapıldığı 1928 yılına kadar geçen dönemde çıkan gazetelerdeki yazılardan alınan örnekler, dilde sadeleşme süre-

cinin çok ağır olmakla beraber kesintisiz sürdüğünü açıkça gösteriyor.

Büyük değişiklik Cumhuriyet döneminde oluyor. Türkçe, Osmanlıca kavramlardan ve sözcüklerden büsbütün arındırılamasa bile terkiplerden kurtarılıyor. Bu çabayı, yazı dilini konuşma diliyle uzlaştırma çabası izliyor. Anadolu araştırmalarının yoğunlaştığı bu dönemde halk yazını yeni bir değer kazanıyor ve halk diline yöneliniyor.

1932'de kurulan Dil Kurumu ile, dil çalışmaları bilimsel düzeye aktarılmış, Türk dili ve diyalektleri üzerinde araştırmalar başlamıştı. Anadolu ve Anadolu dışı Türk ağızları toplanıyor, halk yazınında geçen sözcükler, deyimler taranıyor, ve imlâ kuralları saptanıyor, sözlükler hazırlanıyor.

Bu çalışmalar kısa sürede olumlu sonuçlar verdi. Bugün düşüncelerimizi temiz bir Türkçe ile dile getirebiliyoruz. Herkesin anlayabileceği bir yazın dili, bir felsefe ve bilim dili oluşmaya başladı. Yarım yüzyıl önce Türkçeye çevrilmesi olanaksız görülen yapıtları kolaylıkla çevirebiliyoruz. Bu gerçeği görmezlikten gelip, dilin zorlandığını ileri sürerek eski dili canlandırmaya çalışanlar var. Osmanlıca düşünce dili değildi ki canlanabilsin. Türkçenin özleşmesi zorlamayla olmadı. Türkçeyi yabancı sözcüklerden arındırarak kendi olanaklarının ortaya çıkarılmasıyla sağlandı bu gelişme. Dil gelişmesinin halka dayandığını ve Türk aydınlarının yüzelli yıllık çabalarıyla gerçekleştiğini unutmamalı. Dil çalışmalarında aşırılık olabilir. Ama bunlara bakarak dilin gelişmesine karşı çıkma, tarih akışının tersine dönmesini istemedir.

Prof. Mükrimin Halil Yinanç, «Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik» adlı yazısında Tanzimata kadar pek çok tarih kitabı yazılmış olduğu halde, bilim olarak tarihten bizde söz edilemiyeceğini söylüyor. Bunların hiç biri Osmanlı dünyasındaki olguları saptamanın (vak'a nüvislik) ötesine geçemiyor. Belgeleri inceleyen, olguların nedenleri üzerinde durup aralarında bağlantı kuran eleştirel tarihler değil bunlar. Olguları tanrısal yazgıyla (mukadderatı ilâhiye) yorumlayan bu tarihçiliğe Prof. Yinanç «nakilci ve tasvirci bir tarihçilik» diyor[71].

Bilim olarak tarih düşüncesi Tanzimatla bize girer. Medreselerde tarih dersi okutulmuyordu. Tanzimatta açılan okullarda uygulanan yeni öğretim sistemi içinde tarih de yer alıyor. Bu dönemde tarihçiler salt Osmanlı dünyası içine kapalı kalmıyorlar. Osmanlıların Batı'yla olan ilişkileri de ilgi alanına giriyor ve olgular bağlantıları içinde ele alınmaya çalışılıyor. Vak'anüvislikle yetinilmiyor artık. Fakat Tanzimattaki bütün yenilikler gibi, tarih çalışmaları da yüzeyde kalıyor, özgün bir tarih bilinciyle beslenmiyor. Yazılan tarih kitaplarında kaynak Batı'dan alınan kitaplar oluyor. Bunlar derleniyor, çevriliyor, özetleniyor ya da eklemelerle genişletiliyor.

Bunun dışına çıkan tarihçilerimiz yok değildi. Osmanlı İmparatorluğunun 1774-1824 yılları tarihini yazmaya «memur edilen» Cevdet Paşa, konuyu eleştirel yaklaşımla ele alır, belgeleri inceleyerek olguları saptamanın ötesinde, Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş ve çöküş nedenlerini araş-

tırır. Batı ülkeleriyle ilişkisini ve onların Osmanlılara karşı uyguladıkları politikayı izleyerek olayların içyüzünü aydınlatmaya çalışır. M.H. Yinanç'ın «müverrihlerimizin en büyüğü» diye nitelediği Cevdet Paşa da yıllık geleneğinin dışına çıkmış değildi: «..eserini anal tarzında yazması ve manevî ve mistik tesirlere inanarak, selefleri olan vak'anüvisler gibi, bir çok vakaları bu yolda izah etmesi ve eserini sade üslupla yazmış olmakla beraber yine eski müverrihler tarzında kinayeli ve tarizkâr fikirlerle doldurması onu şark müverrihi olarak bırakmıştır[72].

Çağdaş tarih anlayışı bizde Cumhuriyet döneminde doğar. Bağımsızlık savaşından sonra «Anavatan» kavramı yeni bir anlam kazanmıştı. Yüzyıllardan beri yaşam alanımız olan bu topraklara sadece kılıç gücünün hakkı diye bakılmıyordu artık. Gelip geçen tüm uygarlıklarıyla Anadolu'yu kutsal bir kalıt olarak benimsiyorduk. Onun tarihi bizim tarihimiz demekti. Bu döneme değin ilgi duyulmayan Anadolu'nun eski uygarlıklarına büyük bir sevgiyle eğiliniyor, arkeoloji kazıları ve tarih araştırmalarıyla bunlar kat kat gün ışığına çıkarılıyor.

İmparatorluğun son yıllarında Osmanlılığa tepki olarak doğan Türkçülük akımıyla Türklerin geçmişini araştıran bir tarihçilik başlamıştı. Türklerin İslâmlıktan önceki dönemlerine yönelik olan bu tarihçilik bilimsel bir temele dayanmıyordu. Duygusal yaklaşımla ortaya atılan kan ve ırk kavramları yatıyordu temelinde bu tarih anlayışının. Başka kavimlerle karışmış saf kan ırktan sözedilebilir mi tarihte? Bu bir düşüntü (fiksiyon) değil

midir? Turan Türklerin anavatanı olarak gösteriliyordu. Neresiydi burası? Ziya Gökalp yanıtlıyor:

> «Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan
> Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan.»

Görülüyor ki haritada yeri belirli gerçek bir ülke değil, bir hayal ülkesidir Turan. Bu tür bir tarihçilik destan olmaktan öteye geçemezdi. Türklerin tarihi ancak Türkiye tarihi olarak sağlam bir temele dayanabilirdi. Türkiye tarihi kavramıyla, Türk tarihi kendi içine kapalı bir kavimler tarihi olmaktan çıkıyor, Anadolu'da yerleşmiş ve kök salmış bir toplumun uygarlık tarihi oluyor.

Ankara Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Kurumu, Anadolu Uygarlıkları Müzesi, Etnografya Müzesi Türklerin insanlık tarihi içindeki yerini ve ona katkısını belirten bu tarih anlayışının ürünleridir. Tarih öncesi dönemlerine kadar giden Anadolu uygarlıkları araştırmaları ve incelemeleri bugün bilim dünyasında önemli bir yer alıyor ve ilgiyle izleniyor.

Ne yazık ki bu tarih anlayışı çok dar bir aydın çevre içinde kaldı. Okullara giremedi, gençliğe bunu aşılayamadık. Bu tarih anlayışı da, dilde olduğu gibi çağdışı bir milliyetçilik anlayışı içinde kalan tutucuların tepkisiyle karşılaştı. Bugün okullarda okutulan tarih kitapları eleştirel değil, M.H. Yinanç'ın yukarda değindiğimiz deyimiyle «nakilci ve tasvirci». Olgular bağlantıları içinde alınıp nedenleri üzerinde durulmaksızın ardarda sıralanıyor. Genel tarih bilgisi vermek isteyen bu tarihçilik, tarih bilinci ve tarih sevgisi uyandırmaktan çok uzak kalıyor. Olgulara dar bir milliyetçi-

lik anlayışıyla yaklaşıldığı için, bu tarih kitapları geçmişle hesaplaşmaya yanaşmıyor, yer yer bir atalar övgüsüne dönüşüyor, fakat Türklerin uygarlık tarihine olan katkılarını gösteremiyor.

Bu dar milliyetçiliğin ve çağdışı tarih anlayışının ülkemizde ağır basmasını yadırgamamalıyız ve geleceğe umutla bakmalıyız. Atatürkçülük büyük bir devrimdi. Ulusal varlığımızın bilincine biz bu devrimle vardık. Emperyalist güçlerin sömürdüğü Üçüncü Dünya Ülkelerine çağımızda öncülük yapan ve bağımsızlık yolunu açan bu devrimdir. Her büyük devrim tepkilerle karşılaşır ve onlarla savaşarak kökleşir:

«Büyük olan her şey fırtına içindedir.» (Platon, Politeia 497 d9).

DİPNOTLAR

1 — 13 Ekim 1923'de Büyük Millet Meclisi'nde uzun görüşme ve tartışmalardan sonra Ankara'nın Başkent olmasına karar verilmiştir. Atatürk, Söylev, Cilt I-II, s. 410, Basıma hazırlayan H.V. Velidedeoğlu, İstanbul 1981.

2 — Prof. E.U. Çölaşan'ın «Hava Kirliliği ve Yapılarda ısı Yalıtımı» konulu bir sempozyum (Ankara 26 Ocak 1980) için hazırladığı bildiriden, 1927 yılında Tarım Bakanlığınca yayınlanan «Mütehassıslar Raporları» adlı bir kitapta, yine Tarım Bakanlığınca Türkiye'de bir Meteoroloji Enstitüsü kurulmasına yardımcı olması için çağrılan Prof. Rethly'nin Ankara'nın havası hakkında yazdığı bir raporun yayınlanmış olduğunu ve raporun Sağlık Bakanlığının dikkatini çekerek Prof. Rethly ile bu konuda bir yazışmaya girişildiğini öğreniyoruz.

3 — J. Klausner, Von Jesus zu Paulus, Jerusalem 1950, s. 25-45

4 — Th. Klauser, Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst 1: Jahrbuch für Antike und Christentum I, 1958, s. 21; Aynı yazar, Erwägungen zur Entstehung der altchristlichen Kunst: Zeitschrift für Kirchengeschichte I-II, 1965, 1-11.

5 — H. Koch, Die altchristliche Bilderfrage nach den literarischen Quellen, Göttingen 1917, s. 65.

6 — E. Sauser, Frühchristliche Kunst, München, 1966, s. 52.

7 — E. Sauser, aynı kitap. S. 61-63.

8 — Mansi, 13, 24D, 65D (E. Sauser, a.k.s. 57).

9 — A. Bäumler, Das mythische Weltalter, München 1965, s. 50-83; M. Heidegger, Unterwegs zur Sprache, Stuttgart, 1965, s. 219; H. Sedlmayr, Kunst als Sprache, Zeitschrift für Ganzheitsforschung, 21. yıl, II/1977 Wien.

10 — Platon, Politeia, VII, 514a, 2 — 517a, 7. Devlet, Türkçe çevirisi S. Eyuboğlu, M. Cimcoz, İstanbul 1971.

11 — M. Dvorak, Kunstgeschichte als Geistesgeschichte, München 1928 s. 43-143.

12 — Hıristiyanlıkta bir giz (mysterium) olarak kalan bu Doğruluk inancı Hegel'in felsefesinde bilinç düzeyine çıkar. «Idee» karşıt kavramların savaşımıyla sürdürülen bir gelişmenin son aşamasında, kendisini diyalektik oluşum olarak tanır ve tanımlar.

13 — W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi'nin Türkçe çevirisinde M. Köprülü'nün Izahlar Bölümü, s. 143-144; Ankara 1977.

14 — Yeterince açıklığa kavuşmayan konularda Peygamber'e atfolunan «bana inananlar bir yanılgıda birleşemezler» sözüne dayanarak «icma»a (sahabenin düşünce birliği, kamuoyu, konsensus) başvuruluyor. İslâmlığın yayılması ve İslâm toplumunun büyümesiyle, icma, içtihat'a, dinbilginlerinin (müctehit) akli kıyas'a (benzetme) dayanan yorumlarına dönüşüyor. Hukuk mektepleri kurulduktan son-

ra (10. yy.) içtihat kapısı kapanıyor Kıyasın, anakaynakları akıl yoluyla incelemenin yerini taklit, din bilginlerinin gözükapalı izinden gitme ilkesi alıyor. Bak.: Yusuf Ziya Yörükan, Müslümanlık, Ankara 1957, s. 43; F. Yavuz, Din eğitimi ve Toplumumuz, Ankara 1969, s. 29-32.

15 — Bunların en ünlüleri el-Buhârî'nin (ölm. 869-70) Cami-i- sahih' ve Müslim'in (ölm. 874-75) Müsned-i-sahih adlı derlemeleridir. Şiilerin kendilerine özgü bir Hadis geleneği vardır. Şiiler Ali ile Ali'ye bağlı olan Hadisleri geçerli sayarlar. Bak.: İslâm Ansiklopedisinde Hadis maddesi; Barthold-Köprülü, a.k. 145-146; I. Goldziher, Über die Entwicklung der Hadis, in Mohammedanische Studien, 2, 1890.

16 — İ. Goldziher, Vorlesungen über den İslâm, Heidelberg 1925.

17 — F. Rosenthal, Das Fortleben der Antike im İslam, Zürich 1965 S. 24-27.

18 — M.Ş. İpşiroğlu, İslâm'da Resim, İstanbul 1971. s. 33.

19 — N. İpşiroğlu, Resim Yasağı ve Atatürkçülük, Sanat Olayı, Ocak 1981. Resim yasağı üzerine önemli kaynaklar: Wensinck, İslam Ansiklopedisi, Suret, cüz 110, s. 48; Th. Arnold, Painting in İslâm, Oxford 1928; R. Paret, Textbelege zum İslamischen Bilderverbot, Das Werk des Künstlers'de yayınlanmıştır. Stuttgart 1961 s. 36-48; R. Paret, Das islamische Bilderverbot und die Schia, Festschrift Werner Caskel'de yayınlanmıştır, Leiden 1968; K.A.C. Crewell, The Lawfulness of Painting In Early İslam, Ars İslamica 11-12, 1946, s. 159-166; K.A.C. Crewell, A Bibliography of Painting in İslam, (Institut Français d'Archeologie Orientale du Caire yayınlarından Art İslamique, I, Kahire 1953.

20 — Arap dili de bu hadis'e bir dayanak oluyor. Kur'an dilinde biçim verme (savvara) ve yaratma (bara a) sözcükleri eşalam taşır ve yaratanın bir adı da musavvirdir.

21 — R. Ettinghausen, Arabische Malerei, Geneve 1962, s. 28-29.

22 — Arap tarihçilerine göre, Halifenin isteği üzerine Şam'de Ulu cami'nin duvar dekorasyonlarını yapmak üzere Bizans Kayzeri tarafından mozayık ustaları gönderilmişti. R. Ettinghausen, a.k.s. 28.

23 — M.Ş. İpşiroğlu, İslamda Resim, s. 36; Nazan ve Mazhar İpşiroğlu, Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi, İstanbul 1977 s. 19-23.

24 — M.Ş. İpşiroğlu, Chefs-d'oeuvre du Topkapı, Fribourg 1980.

25 — Şii mezheplerde ilk dört imamdan sonra gelen imamların sırası ve kişilikleri değişir. İsmaililere (Yediciler) göre yedinci ve son imam İsmail'dir. İsna'aşeriye'ye (onikiciler) göre ise imamların sayısı onikidir. Onikinci imam Muhammed b. el-Hasen altı yaşına geldiğinde kaybolmuştur. Günümüze kadar etkinliğini sürdüren başlıca şii mezhepler bunlardır. Bak.: I. Goldziher, Vorlesungen über den İslam, Heidelberg 1925, s. 188-253. Y Kutluay, İslam ve Yahudi Mezhepleri, Ankara 1965, S. 109-110.

Dünyanın sonu geldiği zaman ortaya çıkacak ve insanları doğru yola götürecek imam Mehdi inancı sünnilerde de yaygındır. Bu inanç, içinde bulunulan ortamdan ve daha iyi bir geleceğe duyulan özlemden doğuyor. Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta Mesih inancı için bak.: Y. Kutluay, a.k.s. 131-132 ve 149-150; J. Klausner, Van Jesus zu Paulus, Jerusalem 1950, s. 497.

26 — I. Goldziher, a.k.s. 250; Y Kutluay, a.k.s. 88.

27 — I. Golziher, Streitschrift des Gazzâlî gegen die Batınija-Sekte, Leiden 1916, 2. baskı 1956 (Gazzali'nin Batını mezheplerini eleştirisi); H. Ritter, Die Anfänge der Hurufisekte, Oriens 7'de yayınlanmıştır, 1954.

28 — I. Goldziher, a.k.s. 233-239.

29 — Malikilik, kurucusu Medine'li Malik (715-795) kök-İslâm geleneğine en bağlı olanıdır (Kuzey ve Batı Afrika, Sudan).

Hanefîlik, kurucusu İranlı Ebu Hanifa (699-767), Daha esnektir. Aklî kıyasa (analogie, benzetişim) yer vermekle öteki mezheplerden ayrılır. (Ortaasya, Pakistan, Türkiye ve Osmanlı idaresinde kalan bazı ülkeler).

Şafiîlik, kurucusu Mekke'li Şafî (767-820), gelenekçi Malikilerle daha hoşgörülü olan Hanefiler arasında yeralır. (Indonezya, Önasya).

Hanbelîlik, kurucusu ibn Hanbal'ın (780-855) koyduğu inanç kalıplarına sıkı sıkıya bağlıdır. (Suudi Arabistan).

Dinsel törelerde, aile ve veraset hukukunda bazı ayrılıklara karşın, bu dört sünnî mezhep temelde birleşiyordu. Bu yüzden bu mezheplere bağlananlar, sünnilerle şiiler gibi birbirlerine düşman gözüyle bakmazlar. Bir aile içinde ayrı mezhepten olanlar olduğu gibi, aynı kişi mezhep değiştirebiliyor ya da bir kaç mezhebi birden kendinde toplayabiliyordu. İki ayrı mezhebe göre verilen fetvalar vardı.

Bu mezhepler ortaya çıkıp geçerlik kazandıktan sonra, sünnî İslâm ülkelerinde hukuk bu dört mezhep içinde donduruluyor. 10. yüzyıldan sonra

aklî kıyasa dayanan «içtihat kapısı kapanıyor» ve taklit İslâm hukukunun temelini oluşturuyor.

Bak.: İslâm Ansiklopedisinin Avrupa yayınında I. Goldziher tarafından yazılan Fıkh makalesini, Köprülü, eklemeler yaparak ansiklopedinin Türkçe çevirisinde ve Barthold'un İslâm Medeniyeti Tarihi adlı kitabının ilaveler bölümünde (s. 277-320) yayınlamıştır.

30 — İslam dogma tarihinde Vasıl b. Ata (699-748) Mutezile akımının kurucusu olarak gösterilir

31 — Mutezile ile sünnîler arasındaki temel ayrılıklardan biri de Kur'an'ın yaratık olup olmaması sorunuydu. Kur'an'da Tanrı'nın işitme, görme gibi insan varlığına özgü yetenekleri olduğunu belirten Âyetler vardır. Mutezileye göre Tanrı'ya insan nitelikleri atfolunamaz. Tanrı Sözü'nü olduğu gibi kabul eden sünnilerin tersine onlar, Söz'ün anlamı üzerinde durur ve yorumlarlar Onlara göre konuşan bir Tanrı düşünülemiyeceği için, Kur'an Tanrı'nın sesiyle değil, O'nun yarattığı bir sesle Peygamber'e nâzil olmuştur. Kur'an Tanrı'nın Yaratığı'dır (mahlûk). Sünnet ehli Kur'an'ın yaratılmadığına, ezelden beri var olduğuna (kadîm) inanır.

İ.A. Çubukçu, İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, Ankara 1972, s. 150-165; I. Goldziher, a.k.s. 117-127.

32 — Mutezile'nin akılcılığı bugünki anlayışımızla bir düşünce özgürlüğü değildi. Mutezile bağnazca dogmalara bağlıydı. Sünnilere karşı çıkan düşünce kalıplarıyla Mutezile, İslâm dogmacılığının kurucusu olarak İslâm tarihine geçer. Mutezile öğretisi üç Abbasi halifesi döneminde devletçe benimsenildiği zaman, İslam dünyasında kendilerinden yana

olmayanlara kâfir gözüyle bakılıyor ve türlü işkenceler yapılıyordu.

Mutezile ile sünniler arasındaki kesin karşıtlığı Eş'ari okulu öğretisi yumuşatır. Bu okulun kurucusu Ebu -l-Hasan al-Eş'ari'nin (Ölm. 941) düşünceleri sünnî-hanbelî inancına çok yakın olduğu halde, okulu Mutezile'ye yaklaşıyor, taklide, gözü kapalı inanca karşı geliyor ve kelâmın akılla anlaşılması yoluna gidiyor. Eş'ariler de Mutezile gibi Tanrı'ya insan nitelikleri atfedilemiyeceğini savunuyor ve tevillerinde Arapçanın dil olanaklarından büyük bir incelik ve ustalıkla yararlanıyorlar. I. Goldziher, a.k.s. 124

33 — Dünya nimetlerine yüz çeviren İslâm mistikleri, kaba dokulu yünlü kumaştan yapılan giysilere bürünüyorlardı. Arapça «suf» denilen bu giysilerinden dolayı onlara Sûfî deniliyor. Çubukçu, a.k.s. 168, 169. Sûfîlik üzerine bir kaç kaynak: R.A. Nicolson, Studeis in İslamic Mysticism, Cambridge 1921; M. Mole, Les mystique musulmans, Paris 1965; Schimmel, Mystical Dimansions of İslâm, Chapel Mill 1975, Türkçe çevirisi Tasavvufun Boyutları, İstanbul 1982; A. Gölpınarlı, Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul 1965.

34 — Sûfîliğin İslâm dünyasında nasıl doğmuş olduğu kesin bilinmiyor. Kur'an'da nefse eziyeti buyuran bir Âyet yoktur, dünya nimetlerinin küçümsenmesi istenmez (Sure 5,87-88). Hadislerin pek çoğu Peygamber'in çile yaşamından uzak olduğunu ve bundan hoşlanmadığını söyler. Bu tür Hadislerin doğruluk derecesi sözgötürse bile, bunlar Arap toplumunun yaşam görünüşü yansıtması bakımından önem taşırlar. Sûfîlikte görülen dünyadan kaçma

(al-firar minal-dünyâ) eğilimlerinin, yoksullar sınıfının bu yaşam biçimine bir tepkisi olarak çıktığı düşünülebilir. İslâmlıktan önce ve sonra Hıristiyan manastırlarında sürdürülen çile yaşamı sûfîilere örnek oluyor. Yoksul sınıfta dayanışmayı sağlayan tekke yaşamının özellikle Türk toplumlarında geniş bir yer almasını, üzerinde durulup araştırılması gereken bir konu olarak görüyoruz.

35 — H. Ritter, Das Meer der Seele, Leiden 1955, s. 614, 15.

36 — Fahruddin İbrahim b. Şahriyar Irakî (ölm. 1287). Külliyat, Divanın 1. kasidesinden 2-199, ve MS Fatih 3845 (H. Ritter, a.k.).

37 — Feriduddin Muhammed Attar (ölm. 1220-1234 arası), İlahîname (Ritter, a.k.s. 609).

38 — A. Gölpınarlı, Mevlâna Celâleddin, İstanbul 1959; a.y. Mevlâna'dan sonra Mevlevilik, İstanbul 1953; Mevlâna'nın başlıca yapıtları Gölpınarlı tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

39 — A. Gölpınarlı, Kaygusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet. İstanbul 1953; a.y., Yunus Emre Divanı. İstanbul 1948.

40 — Karagöz üzerine başlıca kaynaklar: Georg Jacob, Geschichte des Schattentheaters, Berlin 1907; Paul Kahle, İslamische Schattenspielfiguren aus Ägypten, Der İslam I, 1910; a.y., Das Arabische Schattentheater im Mittellalterlichen Ägypten, Wissenschaftliche Annalen III, S. 748-776, 1954; G. Jacob, Die Herkunft der Silhouettenkunst aus Persien, Berlin 1913; a.y., Geschichte des Schattenspiels im Morgen-und Abendland, Hannover 1925; Th. Menzel, Meddah, Schattentheater und Ortaoyunu, 1941; H. Ritter, Karagöz, 3 cilt 1924, 1941,

1953; Metin And, Kırk Gün Kırk Gece, İstanbul 1959; a.y., Geleneksel Türk Tiyatrosu, Kukla, Karagöz, Ortaoyunu, Ankara 1963; S.N, Gerçek, Türk Temaşası, Meddah, Karagöz, Ortaoyunu, İst. 1942; Cevdet Kudret, Karagöz, 2 cilt, Ankara 1968, 69; R.A. Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, İstanbul 1959; Nureddin Sevin, Karagöz, İstanbul 1969; S.E. Siyavuşgil, Karagöz, İstanbul 1941; Behnan Şapolyo, Karagöz Tarihi, İstanbul 1947.

41 — Sevginin kaynak olduğu düşüncesi, günümüz felsefesi, çevre öğretisi (Uexkull, K. Lorenz) ve psikolojisinde önemli bir yer alır. Bu öğretilere göre, en basit algılardan en karışık düşüncelere kadar düşünme etkinliğinde dürtü, ilgi ve sevgidir. Bu dürtüyle dünyaya açılır insan. Max Scheler'e göre bu düşünce Hıristiyanlık bilincinin ve ahlâkının temelinde yatar. Böyle olduğu halde Hıristiyanlığın sevgi ilkesi, Hıristiyan mistiklerinin ve Augustinus geleneğinin dışında bir Hıristiyan felsefesi oluşturamamıştır. Ortaçağ Hıristiyan felsefesi, Hıristiyan inancıyla bezenmiş Yunan felsefesinden başka bir şey değildir. Max Scheler, Liebe und Erkenntnis, Bern 1970, s, 17, 21, 26.

42 — Doğaya tapan ilkel toplumlarda görülen Şamanlığın temelinde animizm inancı yatar. Şaman doğaüstü güçlerin taşıyıcısıdır. Ruhlarla ilişki kurar, kötü ruhları uzaklaştırır, iyi ruhları çağırır, hastaları iyileştirir, gelecekten haber verir. Şaman, büyücü, tabip, falcı niteliklerini kendinde toplayan bir tür rahiptir. Şamanın özel araç gereçleri (davul, maske, giysi, asa, vb.) vardır ve bunları âyinlerde kullanır. Ruhları çağırmak ya da uzaklaştırmak için, şarkı söyler, bağırır, çığlık atar, davul çalar, dans eder, giderek hızlanan bir ritmle aynı

hareketleri yineliyerek kendinden geçer. Kendinden geçme (ekstas) yeteneği şamanın başlıca niteliğidir. Şamanlık babadan oğula geçebileceği gibi, ruhların çağrısıyla ya da bağlı olduğu klanın isteğiyle de bir kimse şaman olabilir. Ortaasya'da Şamanlık halk arasında yaygındı. Buddhizm, Hıristiyanlık ve sonradan İslâmlık yayılmaya başladıktan sonra da Şamanlık alışkanlıklarını halk bir türlü unutamıyor. Bu alışkanlıklar bu dinlerin içinde sürüp gidiyor. Türk toplumlarında tarikatlar yoluyla (özellikle Yesevîlikle) biçim değiştirerek günümüze kadar gelen töre ve inançlarla (büyü, bez bağlama, Rufailerde zikr'le kendinden geçme, vücuda şiş saplama vb.) karşılaşyoruz. Bu konuda bak.: A. İnan, Şamanizm, Ankara 1954; F. Köprülü, Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulman, İstanbul 1929; Mircea Eliade, Le Chamanisme, Paris 1956; H. Findeisen, Schamanentum, Suttgart, 1957.

43 — Nizâmiye medreselerinin kuruluşundaki amaç, İslâm dünyasında karışıklığa neden olan aşırı uçların gelişmesine olanak bırakmamaktı. Bu nedenle Nizamiye medreselerinde öğretim, ılımlı bir öğreti olan Eş'ariliğe dayanıyordu. Doğa bilimlerine ve felsefesine yer verilmiyordu. Eş'arilik, duyulara güven olamıyacağını savunur ve doğada nedensellik yasasını yadsır. Dünyada hiç bir şey, değişmez yasalarla zorunlu olarak oluşmaz. Bir önceki sonrakinin nedeni değildir. Nedensellik yasasından öylesine sakınılıyordu ki Tanrı «ilk neden» olarak değil, «fâil» olarak tanımlanıyordu. Bu dönemin filozofu Al Gazzâlî (dog. 1058). Aristoteles'in kategori öğretisinde etkilenme (al-infi'al) kategorisinden söz ederken, değişikliğin nedenini bir değişkenlik cev-

herine bağlar. Ona göre her etkilenme bir etkileyiciyi koşullar, her ısınma ve soğuma bir ısıtıcıyı ve soğutucuyu. Bize doğa yasası gibi görünen bu düzen, Tanrı'nın doğaya bahşettiği bir alışkanlıktır. Bu alışkanlığın sürüp sürmemesi tanrısal iradeye bağlıdır. Bu yüzden doğa yasası dediğimiz şeyler değişebilir. Böyle zamanlarda mucizeden söz ederiz (El Gazzâlî, Mi'yar al-ilm).

44 — Üçüncü bir eğitim kurumu, bir saray okulu olan Enderun'du. Fatih zamanında Topkapı sarayında açılan bu okul «sarayın ve devletin kuvvet ve nüfuzunu muhafazaya kabiliyetli sadık bir kapıkulu sınıfı yetiştiriyordu». Sadreddin Celal Antel, Tanzimat I, İstanbul 1940. S. 442).

45 — Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, S. 21.

46 — Şerafeddin Yaltkaya, Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler, Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 463-467.

47 — H.V. Velidedeoğlu, Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat, S. 165.

48 — Resim sözcüğü Arapçadan Osmanlıcaya Tanzimat döneminde girmiştir. Arapçada töre, iz, alâmet vb. gibi çeşitli anlamlara gelen resim sözcüğü bizim kullandığımız anlamda kullanılmıyor. Kur'an dilinde biçim sözcüğünün karşılığı tasvir, biçimlendiren musavvir'dir. Tanzimata kadar Osmanlılarda tasvir ve nakış sözcükleriyle karşılaşıyoruz. Minyatür sanatçıları nakkaş ve nakkaşbaşı diye tanımlanıyor. Batı etkisi ile doğacı sanat Osmanlı dünyasına girince, bu sanatı dile getirecek yeni bir deyim bulmak gerekiyor, resim ve ressam sözcükleri dilimize giriyor.

49 — Batı'da din ve devlet işleri 19. yüzyılda yasal olarak ayrılır. Bu ayrılmayı zorlayan etkenler arasında ulusallık bilincinin büyük payı vardır. Uluslar üstü bir kurum olan Kilise'ye devlet yönetiminde söz hakkı tanınması, ulusal devletin bağımsızlığına gölge düşürüyordu. Bizde de dini dünya işlerinden ayırma eğilimi, ulusallık bilincinin uyanmaya başlamasıyla başgöstermiştir. Türkçülük akımının öncülerinden Ziya Gökalp'ın 1916'da verdiği mıhtıra bu yolda bazı öneriler getiriyordu. Fakat bunlar özgür düşünceye kapalı olan Osmanlı dünyasında köklü bir değişiklik yapabilecek nitelikte değildi. Örneğin Ziya Gökalp, medreselerin Meşihattan alınarak Maarif Bakanlığına bağlanmasını öneriyordu. Ama Medrese, medrese olarak kaldıkça, nereye bağlı olursa olsun eğitim ve öğretimde temelden bir değişiklik beklenemezdi. Böyle bir değişiklik, laikliğin bir devlet ilkesi olarak kabul edilmesiyle gerçekleşebilirdi. Ziya Gökalp, hars ve medeniyet ayırımıyla ulusal ve dinsel kurumların ayrılmazlığına inanıyor ve böylece Tanzimat zihniyetini sürdürmüş oluyordu.

50 — Zamanın Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip, Prof. Malche'ın raporundaki önerileri benimsiyor ve 1.8.1933'de Üniversitenin açılış nutkunda özellikle öğretim ve öğrenim yöntemlerinin değişmesi, öğrencilere hazır sonuçlar verilmesi değil, bilimsel düşünmenin öğretilmesi üzerinde duruyor: «Profesör yanlız bir tekrarlama makinası değildir, o bunun çok ötesinde, öğrencilere bilim heyecanını aktaran, öğrencilere yön veren, onların çalışma ve araştırma sevgisini daima canlı tutmasını bilen yetkili kişidir. Gerçek profesörün kendisi de daima

bilimin bir öğrencisidir» diyor. H. Widmann, Atatürk Üniversite Reformu, İstanbul 1981, s. 40.

51 — İlk Büyük Millet Meclisi'nin 9. Mayıs 1920 tarihli toplantısında okunan hükümet raporunda eski eserlerin korunması ilkesi yer alıyor. Yeni Hükümetin ilk işlerinden biri, Milli Mücadele yıllarının türlü sıkıntılarına karşın, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir «Asarı Atika Müdürlüğü»nün kurulması oluyor. Kazım Özgür, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları Ankara 1965. S. 15.

52 — İ. Mimaroğlu, Musiki Tarihi, İstanbul 1970. S. 250-55

53 — Atatürk, Söylev, cilt I-II s. 409 İstanbul 1981 Basıma hazırlayan H.V. Velidedeoğlu.

54 — Nazan ve Mazhar İpşiroğlu, Sanatta Devrim, İstanbul 1979. S. 112-113.

55 — Terakkiperver Cumhuriyet Partisi, kuruluşu Kasım 1924, kapatılışı Haziran 1925; Serbest Cumhuriyet Fırkası, kuruluşu Ağustos 1930, kapatılışı Kasım 1930.

56 — A. Gevgilili, Yükseliş ve Düşüş, İstanbul 1981 S. 72.

57 — Atatürk, Söylev, cilt I-II, s. 452-453.

58 — «Mustafa Kemal, 'partiler üstü ve tarafsız' kalıp ilk bakışta 'danışıklı dövüş' gibi görünen bu durumu yönetecekti, ama ülkenin toplum yapısı, henüz küçük bir muhalefet belirtisine bile sarılıp önce dinsel esaslara, sonra halifeye, sonra Cumhuriyet düşmanlığına, sonra eski düzene, hatta bazı yerlerde feodaliteye dönmeye pek elverişliydi. 1930 Ağustosunda Serbest Cumhuriyet Fırkasını kurduran Mustafa Kemal, bu tehlikeyi sezer sezmez 1930 Kasımında fırkanın kendi kendini feshetmesini sağladı; arada beliren öbür partileri Hükü-

met kapattı.» Mümtaz Soysal, Anayasaya Giriş, Ankara 1968, s. 136-137.

59 — G. Jäschke, Yeni Türkiye'de İslâmlık, Türkçesi Hayrullah Örs, Ankara 1972, s. 45, Bu konuda bak.: T.Z. Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul, 1962.

60 — «İlkokul düzeyinden başlayarak yüksek öğrenime dek eğitim ve öğrenim kurumlarımızın sayıları gereksinmeleri karşılayacak durumda değildir. Var olan kurumlar nitelik bakımından da farklıdır. Bu nedenle ilkokulu bitirenlerin, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı yabancı dil öğretimine ağırlık veren bir okul ya da yabancı dil öğreten özel bir okula girmeleri bile büyük sorun olmakta, bu olanaklara sosyo-ekonomik düzeyi yüksek, özel ders ve kurs gören ailelerin çocukları kavuşabilmektedir. Bu fırsat eşitsizliği yetenekli bir çok gence iyi eğitim olanağı tanımazken, parasal olanakları elverişli olan ailelerin gençleri zorla da olsa iyi öğrenim olanağına kavuşmaktadır.

Ortaokul döneminde başlayan bu eksiklik nedeniyle iyi dil bilen gençler, daha kolay yüksek öğrenime geçebilmekte ya da bildikleri dilden yararlanarak iş çevrelerinde kolayca çalışma olanağına kavuşmaktadırlar.» Özcan Köknel, Cumhuriyet Gençliği ve Sorunları, İstanbul 1979, s. 98-99.

61 — Atatürk, Söylev, a.k.s. 440.

62 — Özcan Köknel, a.k.s. 84.

63 — Ali Gevgilili, a.k.s. 72.

64 — Fehmi Yavuz, Din Eğitimi ve Toplumumuz, Ankara 1969, s. 65-70.

65 — G. Jäschke, a.k.s. 144-146.

İslâm dini Yahudilik gibi bir kavim dini değildir. Bu

nedenle Arap olmayan kavimlerin İslâmlığı kabul ettikten sonra Kur'an'ı kendi dillerine çevirmelerinden daha doğal ne olabilir? İran asıllı olan Ebu Hanife, daha 8. yüzyılda Kur'an'ın başka dillere çevrilebileceğini savunmuştur. Bu sav, Tanrı Sözü'nün Kur'andan önce başka kavimlere kendi dillerinde gönderilmiş olduğunu bildiren Âyetlere (Sure 28,53; 32,23; 6,154; 6,91; 7,154; 2,53: 5,44:) dayanır. I. Goldziher a.k.s. 55.

66 — Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 127

67 — Bak.: Dipnot 63.

68 — Ş. Yaltkaya, Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler, Tanzimat İstanbul 1940, s. 465.

69 — Ali Nihat Tarlan, Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit, Tanzimat I, s. 609-617.

70 — Rağıp Özdem, Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz, Tanzimat I, s. 859-931.

71 — Mükrimin Halil Yinanç, Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik, Tanzimat I, s. 573, 574.

M.H. Yinanc'ın bu düşüncelerine Prof. M.F. Köprülü de katılıyor ve Barthold'un «İslâm Medeniyeti Tarihi» adlı kitabının ön sözünde: «..bizde ve ilave edelim, ne de diğer İslâm memleketlerinde yakın zamana kadar bugünki manasıyle bir tarihçi yetişmemiştir» diyor. Köprülü, İslâm tarihi üzerinde çalışanların Batı'da da çoğu kez ayrıntılar üzerinde durup bütünü gözden yitirdiğini söylüyor. Barthold'un «İslâm Medeniyeti Tarihi» adlı yapıtını, «İslâm uygarlığını doğduğu ortam ve başka kültürlerle bağlantıları içinde ele aldığı için», Türkçeye çevirterek bilim dünyamıza kazandırıyor.

Köprülü, Barthold'un 78 sayfalık küçük kitabındaki eksikleri tamamlamak ve yanlışları düzelt-

mek amacıyla yaklaşık 200 sayfalık bir «İzahlar ve Düzeltmeler »bölümü eklemiş. Ne yazık ki büyük bir emekle yapılan bu bölüm kitabın yararına olmamış. Kitabı okurken, ansiklopedik nitelikte olan açıklamalarla metnin akışı sık sık kesintiye uğruyor ve okuyucunun dikkati Barthold'un yazısından uzaklaştırılarak eklemeler üzerine çekiliyor. Bu ünlü tarihçimizin, bu tür bir İslâm uygarlığı tarihini kendi başına yazması beklenirdi. Bu yola gitmeyip eksik ve yanlışları olan bir kitabı tamamlama ve düzeltme zahmetine girmesi, «bizde bugünün anlayışıyla bir tarihçi yetişmemiş» olmasından yakındığı halde, kendisinin de geleneksel nakilcilikten kurtulamamış olduğunu gösteriyor.

72 — M.H. Yinanç. a.k. S. 576.

RESİMLER

RESİM DİZİNİ

1 — Petrus ve Marcellinus katakombu, Roma

2 — Oturan tanrılar, Partenon'un doğu frizinden, Atina, Akropolis Müzesi.

3 — Dev başı, Bergama Zeus altarından, Berlin, Bergama Müzesi

4 — Yunus Peygamber, Bamberg Katedralinden

5 — Ağaç ve hayvan sahneleri, Hırbet el-Mefcer, 724-743. Ürdün

6 — Dioskurides, De Materia Medica, Üzüm salkımı, 1229, İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Ahmet III, 2127

7 — Dioskurides, De Materia Medica, mercimek dalı, 1229. İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Ahmet III, 2127

8 — Manzara, İran Şiir Antolojisi, 1398. İstanbul, Türk-İslâm Eserleri Müzesi, 1950.

9 — Peygamber Hıra Dağında, Siyer ün-Nebevi, 16. yüzyıl. İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Hazine 1222, 155a

10 — 11 — Haliçte Su Eğlenceleri, III. Ahmet Surnamesi, yaklaşık 1720. İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Ahmet III, 3594 s. 141b - 142a.

12 — Şevki, Yıldız Sarayı bahçesinden manzara. İstanbul, Resim ve Heykel Müzesi

13 — Namık İsmail, Harman'dan ayrıntı, İstanbul, Resim ve Heykel Müzesi.

14 — B.R. Eyüboğlu, Köylü Kadın, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

15 — Turgut Zaim, Halı Dokuyanlar, özel kolleksiyon

16 — Yüksel Arslan, İnsanlı Günler'den ayrıntı, özel kolleksiyon

1 — Petrus ve Marcellinus katakombu, Roma

2 — Oturan tanrılar, Partenon'un doğu frizinden, Atina, Akropolis Müzesi.

3 — Dev başı, Bergama Zeus altarından, Berlin, Bergama Müzesi

4 — Yunus Peygamber, Bamberg Katedralinden

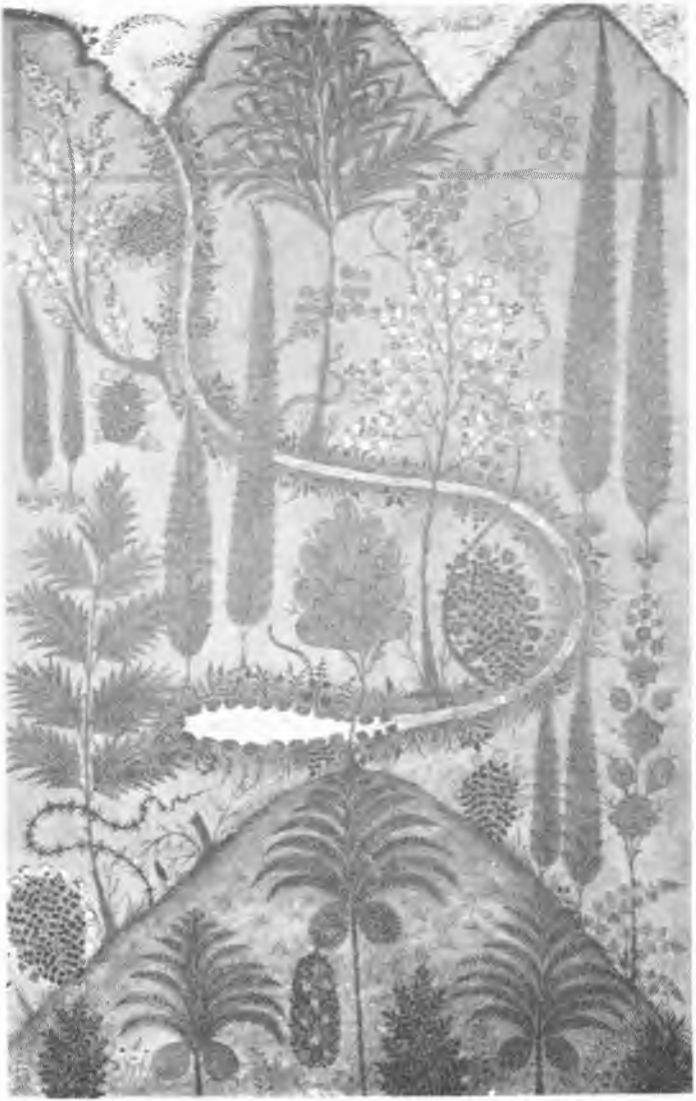
5 — Ağaç ve hayvan sahneleri, Hırbet el-Mefcer, 724-743. Ürdün

6 — Dioskurides, De Materia Medica, Üzüm salkımı, 1229, İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Ahmet III, 2127

7 — Dioskurides, De Materia Medica, mercimek dalı, 1229. İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Ahmet III, 2127

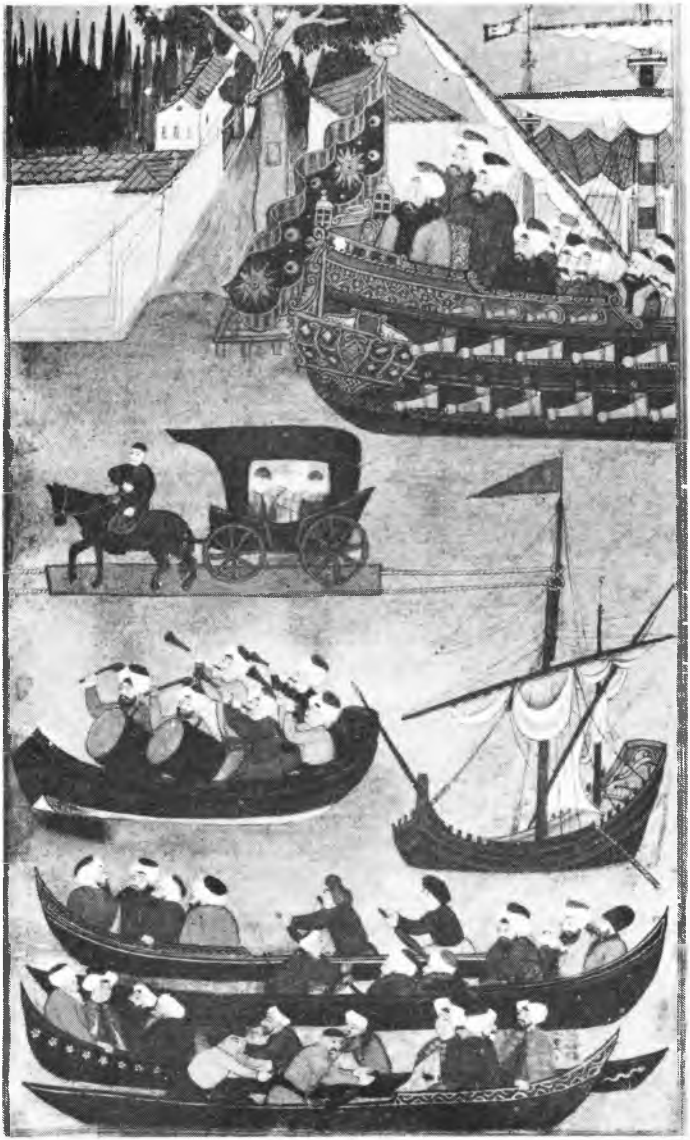
— Manzara, İran Şiir Antolojisi, 1398. İstanbul, Türk-İslâm Eserleri Müzesi, 1950.

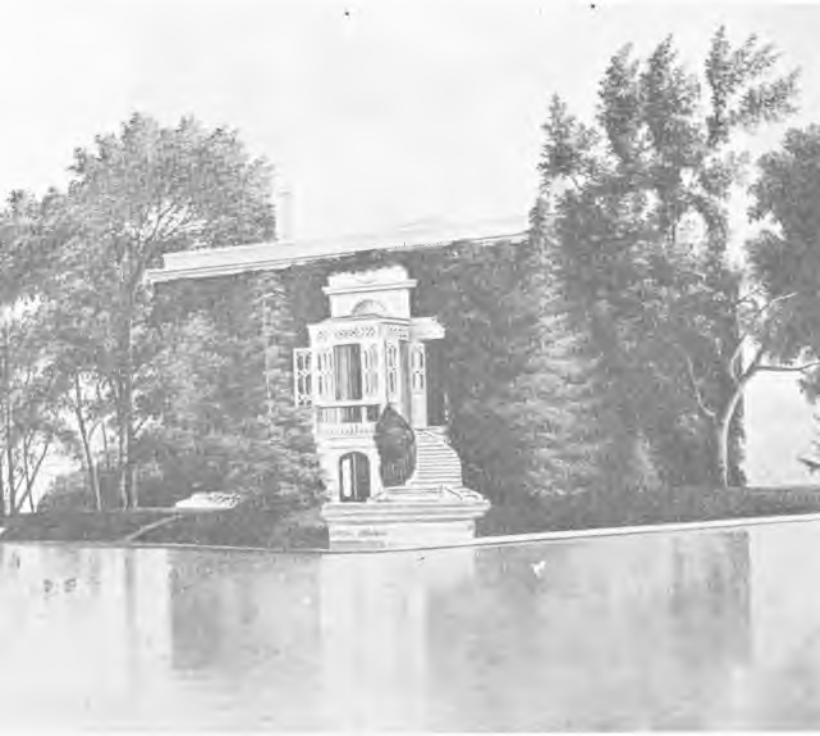
9 — Peygamber Hıra Dağında, Siyer ün-Nebevi, 16. yüzyıl. İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Hazine 1222, 155a

10 — 11 — Haliçte Su Eğlenceleri, III. Ahmet Surnamesi,

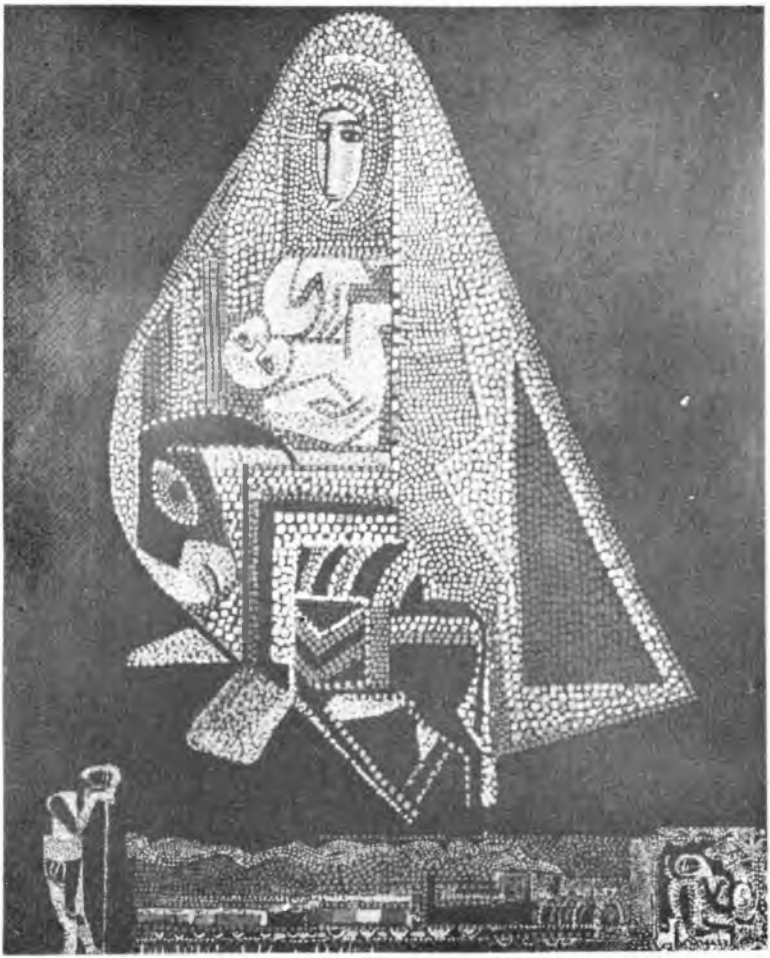
yaklaşık 1720. İstanbul, Topkapı Müzesi Kitaplığı, Ahmet III, 3594 s. 141b - 142a.

12 — Şevki, Yıldız Sarayı bahçesinden manzara. İstanbul, Resim ve Heykel Müzesi

13 — Namık İsmail, Harman'dan ayrıntı, İstanbul, Resim ve Heykel Müzesi.

14 — B.R. Eyüboğlu, **Köylü Kadın**, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

15 — Turgut Zaim, Halı Dokuyanlar, özel kolleksiyon

16 — Yüksel Arslan, İnsanlı Günler'den ayrıntı, özel koleksiyon

Türkiye Tanzimat'tan beri gerçeği arıyor ve çağdaşlaşma yolunda ilerliyor. Bu yol kolay yürünür açık bir yol değil, engebelerle dolu inişli çıkışlı bir dağ yolu. Bugün bu yolun neresindeyiz?

Bu küçük kitap bir hesaplaşma gereksiniminden doğdu ve bir çağrı niteliği taşıyor. Okuyucumuzu bizimle birlikte düşünmeye ve hesaplaşmaya çağırıyoruz.